

म. ग्रं. सं. ठाणे
विषय काव्य
सं. क्र. २२५०

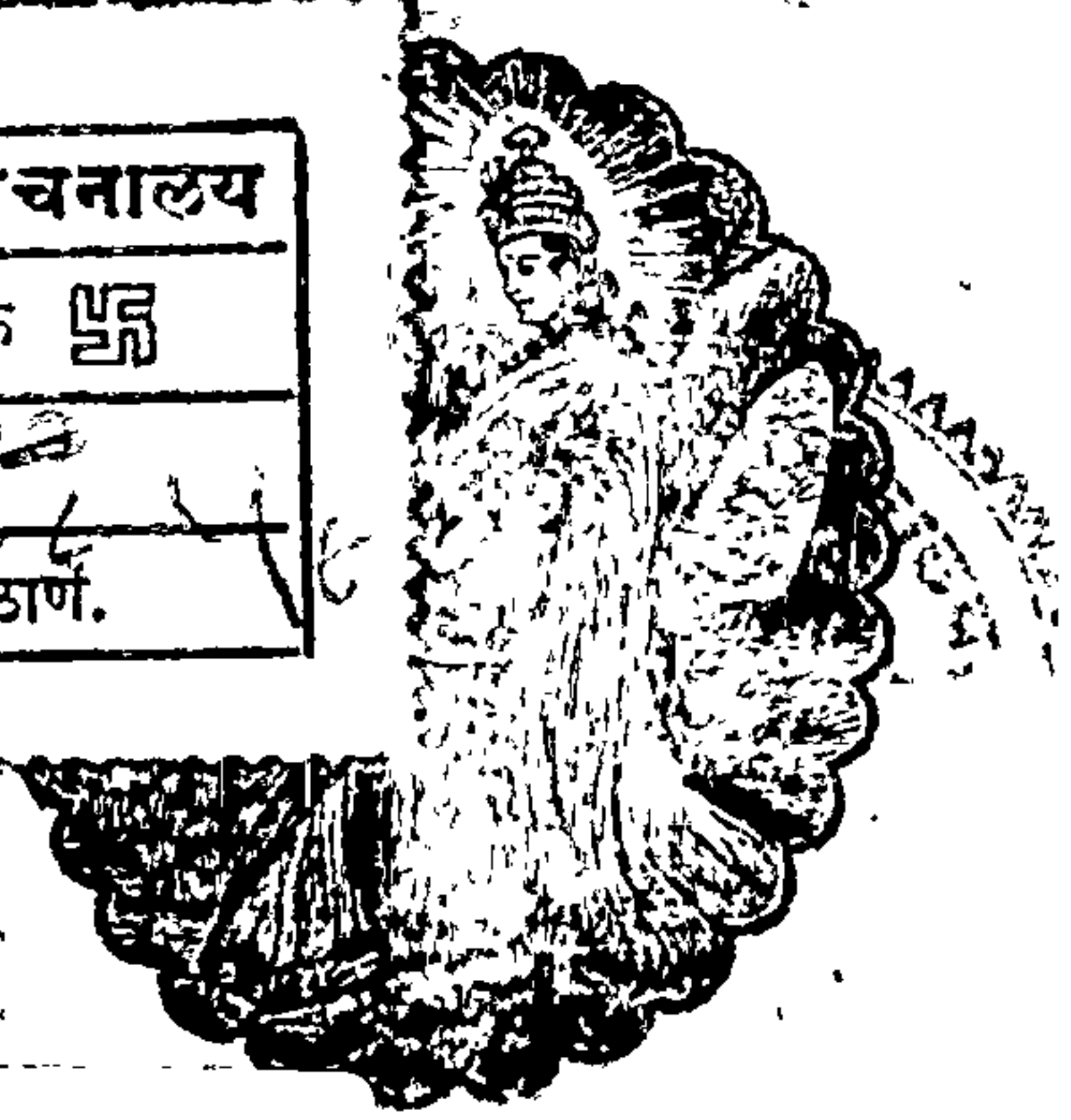
यद्वैकृत

महाभारत काव्य.

[मराठी भाषांतरासह.]

८५

स्वस्तिक वाचनालय
१५ कर्मांक ५
नौपडि-ठाणे.

REFBK-0020240

रकार
महं ('अनन्ततनय.')

किंमत ०-८-०

2240

कालियामर्दन

राधाकृष्ण.

पंडित जयदेवकृत

उच्ये

विषय

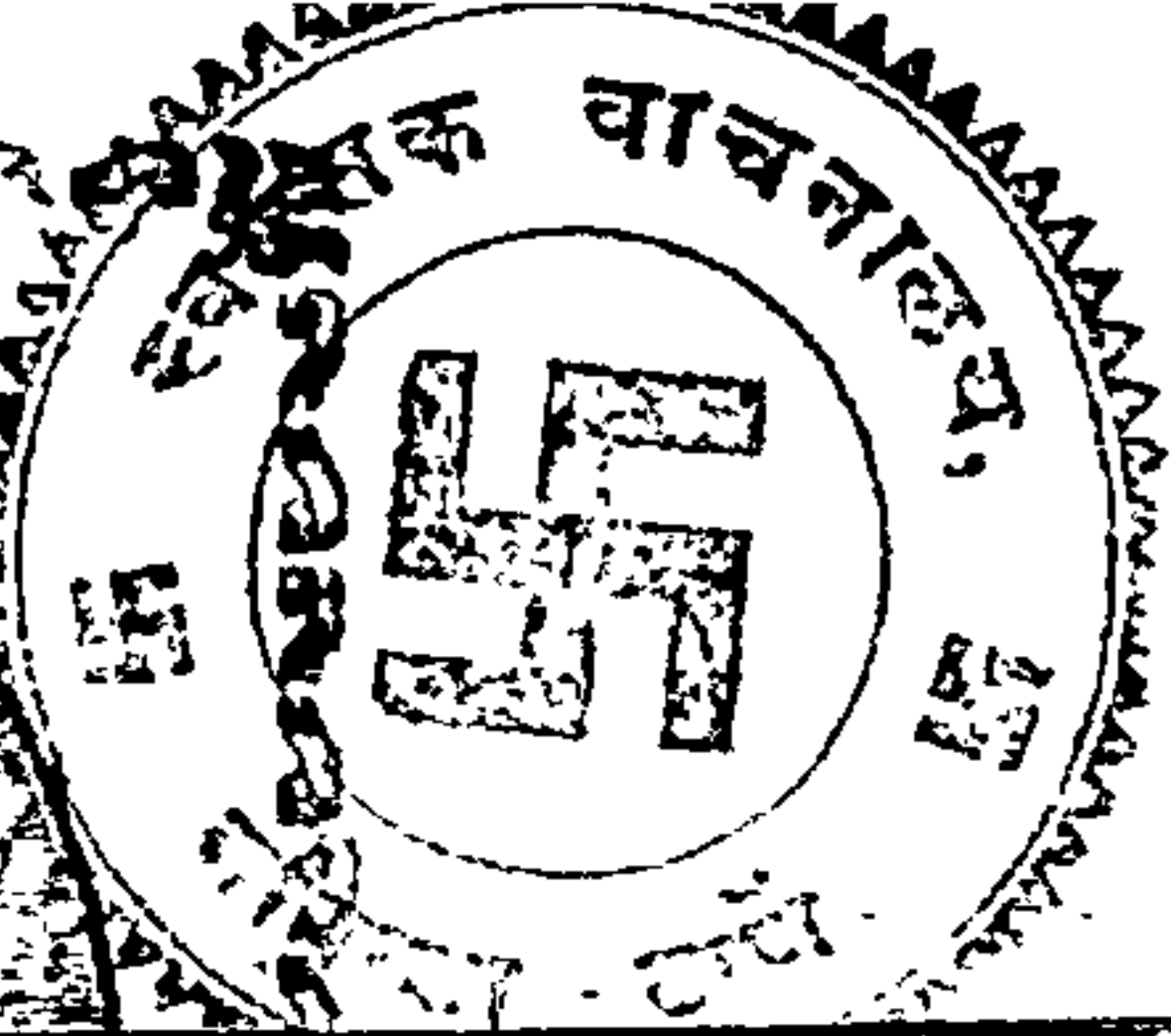
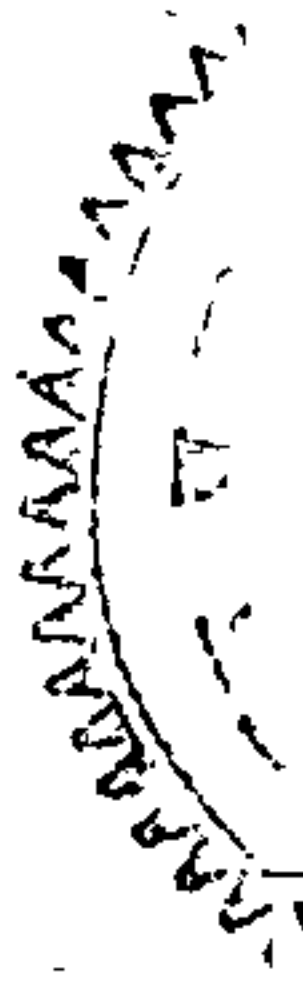
काव्य

काव्य

सार्थ गीतगोविंद काव्य १०

किंमत ३२२

राधामाधवविलास.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाण.
नागाडा श. खा.

१९८३-८८

विभाग ३१७२

२०२५

भाषांतरवार्त्ता. दि. २०१४

REFBK-0020240

REFBK-0020240

दत्तात्रय अनन्त आपट (अनन्ततनय)

मुद्रक व प्रकाशक

दत्तात्रेय गोविंद सडेकर,

मालक, 'धनञ्जय' मुद्रणालय, खानापूर-बेळगांव.

न १९२८.]

[आवृत्ती दुसरी.

सर्व हक्क प्रकाशकाच्या स्वाधीन आहेत.

किंमत ०८०

प्रकाशकाचे दोन शब्द.

हं 'गीतगोविंद' काव्य सन १९११ साली आम्ही 'लोकमित्र' मासिकांतून क्रमशः प्रसिद्ध केले होते; त्यानंतर गेल्या १७ वर्षांत या पुस्तकाला अनेक मागण्या आल्या असूनही ते आम्हांला पुनः छापण्यास सवड झाली नाही; तो योग आज येत आहे याबद्दल आम्हांला फार आनन्द होत आहे.

या पुस्तकाच्या प्रथमावृत्तीची किंमत ४१२ होती; ती या वेळी सर्व प्रकारें पुस्तकांत सुधारणा केली असून व कांहीं नवीन चित्रे घातली असूनही सर्वसाधारण मराठी रसिक वाचकांना हे घेतां यावे म्हणून याची किंमत अगदीच माफक म्हणजे ४८ आणे ठेविली आहे; तरी या काव्यांतलि मधुर शृंगाररसाची गोडी सर्व मराठी रसज्ञ वाचकांनी चाखून, आमच्या श्रमांचें चीज करावें, अशी नम्र विनंती आहे.
श्रीकृष्णार्पणमस्तु.

खानापूर,
गोकुळअष्टमी ता० ६।१।२८

रसिक-सेवक,
द० गो० सडेकर.

पंडित जयदेव

१५३५०.....

वर्णन

३१२.....

जयदेव या कविपुंगवाचा उदय कविकुलमुकुटमणी, कालिदास.. याचे. पूर्वी झाला असावा; कारण यांनी 'कैकेल्या' अष्टपद्या विक्रमाच्या दरबारी गाय असत असे म्हणतात. याच्या बापाच नांव भोजदेव असून, आईचे नांव राधादेवी किंवा रामादेवी असे होते. खालील श्लोक पहा:—

श्रीभोजदेवप्रभवस्य राधादेवीसुतश्रीजयदेवकस्य ।

पराशरादीप्रियवर्गकण्ठे श्रीगीतगोविंदकवित्वमस्तु ॥१॥—स. १२ श्लो. ४

याला 'पक्षमिश्र' म्हणून आणखी एक दुसरे नांव होते; त्यावरून हा कान्यकुब्ज जातीचा ब्राह्मण असावा असे लोकमत आहे; कारण 'मिश्र' हा शब्द कनोजी ब्राह्मणांच्या नांवापुढे फारकरून आढळतो. हा आपल्या बालपणी गुरुजवळून पंधरा दिवसांचा पाठ एकदांच घेत असे; म्हणून याला हे नांव मिळाले असावे. बंगाल इलाख्यांतील वरिभूमी जिल्ह्यांतील जगन्नाथपुरीजवळ 'किंदुबिल्व' नांवाच्या एका खेडेगांवी हा राहात असे. याला पुरावा याच ग्रंथांत आहे.

वर्णितं जयदेवकेन हरेरिदं प्रणतेन ।

किंदुबिल्वसमुद्रसम्भवरोहिणीरमणेन ॥१॥—स० ३ प्र० ७

हा विष्णुभक्त होता; यावरून संतमालिकेंत याची गणना केली आहे. याच्या पत्नीचे नांव 'पद्मावती.' ती जगन्नाथपुरीत राहाणाऱ्या एका अग्नि-होत्र्याची कन्या होती. ती अत्यन्त रूपवती, पतिपरायण व महाभगवद्भक्त होती. तिच्या विवाहापूर्वीची अशी एक गोष्ट सांगतात की, ही कन्या जगन्ना-थास अर्पण करावी, असा तिच्या बापाचा कृतसंकल्प होता; परंतु तसे घडून येण्यापूर्वीच श्रीजगन्नाथाने त्याच्या स्वप्नांत येऊन असा दृष्टांत दिला की, "तू आपली कन्या सालंकृत कन्यादान करून जयदेवास दे." नंतर त्याने आपली कन्या यथायोग्य विधिपूर्वक लग्न करून जयदेवास दिली. जयदेवा-नेही आपल्या या काव्यांत आपल्या पत्नीचा दोन जागी उल्लेख केलेला आहे:—

विहितपद्मावतीसुखसमाजे कुरु सुरारे ।

मंगलशतानि भणति जयदेवकविराजराजे ॥१॥

—गी० गो० स० १ प्र० १९.

प्राचीन कवींच्या सांप्रदायानुरूप यानेही आपल्या काव्याचे शेवटी काव्याचा कालनिर्देश केलेला नाही; तथापि डॉ० बूलरसाहेबांच्या मते हा कवी बाराव्या शतकांत झालेला असावा. याला प्रमाण एवढेच की, बंगाल्यांत वैद्य नांवाचे जे राजे राज्य करीत होते, त्यांपैकी जयदेवाच्या वेळी लक्ष्मणसेन नांवाचा राजा राज्य करीत होता. सदरहू राजाचा काल विक्रमसंवत् ११७३ किंवा इ० स० १११६ हा होय.

‘भक्तिविजयां’त याच्या दोन चार आख्यायिका दिलेल्या आहेत; त्यांत असे सांगितले आहे की, “याचेवेळी जगन्नाथपुरी येथे सात्विक या नांवाचा राजा राज्य करीत असे. त्याने, जयदेवस्वामीने केलेल्या काव्यासारखे (गीतगोविंदासारखे) एक काव्य रचून, त्याच्या प्रती लिहवून त्या लोकांना घांटविल्या आणि त्या कविता लोकांनी पाठ कराव्या, अशी चोहीकडे द्राही फिरविली. यावरून क्षेत्रांतील ब्राह्मणांनी स्पर्धा करून छेळ केला. त्यावेळी ते दोन ग्रंथ श्रीजगन्नाथासमोर ठेवून द्वार बंद करून असा संकेत ठरविला की, जो ग्रंथ देवास आवडता होईल, तो देव आपल्याजवळ ठेवील व दुसरा टाकून देईल. त्याप्रमाणे राजाचा ग्रंथ देवाने टाकिला असता, जयदेवस्वामींनी देवाची प्रार्थना करून त्याचे श्लोक आपल्या ग्रंथांत घेतले आणि त्याजवर देवाचा आशीर्वाद मागितला.”

ही गोष्ट कितपत विश्वसनीय असेल ती असो; पण या ग्रंथांतले कित्येक श्लोक जयदेवाचे नाहीत हे खास; कारण सगळे श्लोक त्याचेच म्हटल्यास कवीचे मार्थी द्विरुक्तीचा दोष येतो आणि असला दोष अशा कविशार्दूलाचे हातून घडणेही संभवनीय नाही. उदाहरणार्थ एक दोन मासले पहा:—

“ वेदानुद्धरते जगन्निवहते मृगोलमुद्दिभ्रमे ॥ ”

हा श्लोक व पहिलो " प्रलयपयोधिजले घृतवानसि वेदम् " ही अष्टपदी एकाच अर्थाची आहे.

रचयकुचयोः पत्रं चित्रं कुरुष्व कपोलयोः ।

हा श्लोक व " कुरु यदुनंदन चंदनशिशिरतरेण करेण पयोधरे " ही चौविसावी अष्टपदी एक अर्थी आहे.

तात्पर्य, सदरहू ग्रंथांतोळ अष्टपद्यांव्यतिरिक्त असलेले श्लोक जयदेवाचे नसून ते दुसऱ्या कोणातरी केलेले आहेत; मग ते आख्यायिकेत लिहिल्याप्रमाणे सात्विकाचे असोत किंवा जयदेवाचे पश्चात् कोणातरी घुसडलेले असोत. या गोष्टीचा समाधानकारक निकाल लागेपर्यंत तरी ही आख्यायिका खरी आहे, असें मानावे लागेल.

दुसरी आख्यायिका अशी आहे की, "सदरहू ग्रंथ कवी रचित असतां, एके दिवशीं असें झालें कीं, एका स्थळीं राघवेचें वर्णन योग्य रीतीनें कसें करावें, हें त्याला सुचेना; तेव्हां तो ग्रंथ तसाच ठेवून जयदेव स्नानास गेला. त्याच्या पश्चात् साक्षात् श्रीकृष्णानें येऊन तो विषय पूर्ण केला. जयदेवानें घरीं येऊन पाहिलें तों तें प्रकरण पूर्ण लिहिलें आहे ! यावरून त्यास फार विस्मय वाटला. "

या काव्यासंबंधी आणखीही एक आख्यायिका आहे. ती अशी:—
" जयदेवस्वामी ज्या राजाचे पदरीं असे, त्या राजाचा मेहुणा एके दिवशीं मरण पावला व त्याचेबरोबर त्याच्या पत्नीनें सहगमन केलें. सदरहू गोष्टीबद्दल राणी जयदेवाच्या पत्नीजवळ म्हणजे पद्मावतीजवळ आपल्या भावजयीची महती गात असतां पद्मावती सहजवृत्त्या असें म्हणाली कीं, 'पतीचें निघनवृत्त कळतांच जो आपला देह ठेवते, तीच खरी साध्वी व पतिव्रता. सती जाण्यांत मोठासा लौकिक नाहीं. ' अर्थातच सदरहू गोष्ट राजपत्नीस बरीच झोंबली व अखेर त्या ठिकाणी बरीच भवतिनभवति होऊन राणीनें पद्मावतीची परीक्षा पाहाण्याचा निश्चय केला. राजा व जयदेवस्वामी शिकारीस गेले असतां राणीनें " शिकारींत जयदेवाला बाघानें मारलें, "

अशी खोटीच वार्ता दूताकरवी पद्मावतीला कळविली. तें भयानक वृत्त ऐकतांच पद्मावतीचें प्राणोत्क्रमण झालें. शिकारीहून परत आल्यावर ती गोष्ट राजाला समजली. त्यानंतर राजा आपल्या स्त्रीच्या अपराधावरून प्राणत्याग करावयास उद्युक्त झाला असतां जयदेवानें आपल्या स्त्रीच्या प्रेताजवळ बसून अहोरात्र श्रीकृष्णाची या अष्टपद्यांच्या द्वारे स्तुती केली. प्रत्येक अष्टपदीबरोबर प्रेतांत कांहीं फरक पडत जाऊन चोविसावी अष्टपदी म्हणून झाल्याबरोबर पद्मावती सचेतन झाली. ”

या दोन्ही कथानकांत ईश्वरी चमत्कार आहे. यांवर खऱ्या भाविकां- शिवाय इतरांचा विश्वास बसणें दुरापास्त आहे; तरी पण या दोन्ही आख्यायिकांपैकी दुसरी बरीच संभवनीय दिसते व याला कारण अष्टपद्यांची संख्या चोवीसच आहे. संस्कृत कवींच्या सांप्रदायानुरूप ही संख्या विषम म्हणजे तेवीस किंवा पंचवीस हवी होती; परंतु ती संख्या सम म्हणजे चोवीस आहे. प्रत्येक तासाला एक या मानानें अहोरात्रीला चोवीस ही संख्या बरोबर जमते. येथपर्यंत तरी ही आख्यायिका बरोबर आहे.

बरील दोन तीन गोष्टींवरून तो खरोखरच महाभागवत होता ही गोष्ट अगदीं निर्विवाद आहे. ‘ भक्तिविजयां ’त याची आणखी एक गोष्ट दिलेली आहे, ती ही:—“ एकदां जयदेवस्वामी कोणा एका सावकारजवळून गुरुदक्षिणा घेऊन गांवीं जात असतां, चोरांनीं वाटेत गांठून सर्व द्रव्य लुटिलें आणि स्वामीचे हात पाय तोडून त्यांस रानांत खाचेंत टाकिलें. त्या नंतर उलकल देशाचा क्राँच नामें राजा त्या वाटेनें जात असतां स्वामीची अवस्था पाहून त्यानें त्यांस घरीं आणून ठेविलें आणि स्वतः त्यांची सेवा- चाकरी करूं लागला. त्यानंतर ईशकृपेनें जयदेवस्वामीचे हातपाय पूर्ववत् झाले!”

उपलब्ध असलेली माहिती बहुतेक बर दिली आहे. याहून जास्त माहिती मिळत नाही. आतां सदरहू कवीच्या काव्याबद्दल चार शब्द लिहूं.

यानें केलेले दोन ग्रंथ प्रख्यात आहेत; पैकीं वाचकांपुढें असलेला हा एक व दुसरा ‘ प्रसन्नराघव ’ नाटक. या नाटकाचे सात अंक आहेत; त्यांत कवीनें शृंगार, करुण आणि वीर हे रस फार चांगले साधले आहेत; परंतु शब्दचमत्कारापेक्षां याचा ओढा अर्थालंकाराकडे फार आहे. त्यामध्ये

सीतास्वयंवरापासून रावणाचा वध करून रामचंद्र सीतेला घेऊन अयोध्येस परत आले एथपर्यंत श्रीरामचंद्राचें वृत्त वर्णिलें आहे. याच्या ग्रंथाची वाणी फार कोमल असून शृंगार व करुणरसांनी ती ओतप्रोत नटलेली आहे. हा कवी शृंगाररसाचा फार भोक्ता दिसतो; किंबहुना त्या कामांत याचा नंबर प्रख्यात शृंगाररसलोलुप कवीश्वर कालिदासाच्याही वर लागेल.

यानें आपल्या भाषेची प्रौढी 'गीतगोविंदां' त बरेच ठिकाणी गायिली आहे. (उदाहरणार्थ—सर्ग १ श्लोक ३, सर्ग १२ श्लो० ३-४-५ हे पहा.)

हा कवी आपल्या कवितेपुढें इतरांचे काव्यांना बरेंच तुच्छ लेखित असे. खालील श्लोक पहा:—

वाचः पल्लवयत्युमापतिधरः संदर्भशुद्धिं गिरां ।

जानीते जयदेव एव शरणः उलाढ्यो दुरुहद्रुतेः ॥

शृंगारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्यगोवर्धन— ।

स्पर्धां कोऽपि न विश्रुतः श्रुतिधरो धोईकविक्ष्मापतिः ॥ १ ॥

—सर्ग १ श्लोक ४.

कविकुलगुरु कालिदासानें आपल्या ग्रंथावर आपलें नांव न घालण्या इतकी शालीनता प्रकट करावी व जयदेवासारख्या किंवा जगन्नाथपंडितासारख्यांनी आत्मश्लाघा पत्करावी हें कांहींसें विपरीत खरेंच. जगन्नाथांनी आत्मप्रौढी किती गायिली आहे हें त्यांचें ' भाभिनीविलास ' नामक काव्य पाहातांच वाचकांच्या लक्षांत येईल. या उभय कवींना असें करण्यास काय कारण घडलें तें कांहीं कळत नाहीं. मनाची मूळची वृत्ती तशीच बनलेली; याहून जास्त काय ? भवभूतीनेंही अशाप्रकारच्या एक दोन कविता आपल्या नाटकांतून घातल्या आहेत.

पण हे उद्गार खिन्न होऊन काढलेले आहेत. यांत वरील जयदेवाच्या किंवा जगन्नाथाच्या कवितेप्रमाणें आत्मप्रौढी मिरविलेली नाहीं. 'मालतीमाधवा'च्या आरंभीं असाच नैराश्यप्रचुर श्लोक घातलेला आहे. तो सहृदय वाचकांच्या हृदयांत तसाच खोल गेल्यावांचून राहणार नाहीं; भवभूती म्हणतो:—

ये नाम केचिदिह नः प्रथयंत्यवज्ञाम् ।

जानंतु ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ॥

उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा ।

कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥ १ ॥

भवभूतीला त्यावेळी राजाश्रय किंवा लोकाश्रय असता, तर त्याचे तोंडून असले उद्गार निघते काय ? परंतु तशी गोष्ट जयदेवाची किंवा जगन्नाथाची नव्हती. उभय कवींना राजाश्रय भरपूर होता; इतकंच नाही तर जयदेवाला लोकाश्रयसुद्धां फार होता; कारण हे काव्य लोक मोठ्या प्रेमाने गात असत. तेव्हां स्वभाववैचित्र्याशिवाय थाला दुसरे कांही म्हणतां येत नाही. असो;

हे काव्य भक्तिरसाने अगदी ओथंबलेले आहे. या काव्यांत भक्तिरसजितका साधला आहे, तितका अन्यत्र आढळणे विरळा. सद्गुरूना पुष्कळांना खरे वाटणार नाही; परंतु खोल विचारांती हे कोडे त्यांन सहज उलगडणारे आहे.

भक्तीचे प्रकार दोन; परा व अपरा किंवा गौणीभक्ती. पैकी पहिले म्हणजे पराभक्तीचाच या काव्यांत समावेश होत आहे.

पराभक्ती म्हणजे परमेश्वराविषयी कायिक, वाचिक, मानसिक अथवा पराकाष्ठेची प्रीती. या प्रेमाचा अत्युत्कर्ष झाल्यावर भक्तास अहोरात्र ईश्वराच्या निदिध्यासावांचून दुसरे कांहीच उरत नाही; म्हणजे त्याची इंद्रिये मन आणि बुद्धी यांस ईश्वरावांचून दुसरा विषयच राहात नाही.

याच प्रकारच्या भक्ति-भावनेत गुंग झालेल्या जयदेवाने हे काव्य रचित आहे. अध्यात्मिक दृष्टीने या काव्याचा विचार केला तर असे आढळू येईल की, आत्मा हा कृष्ण व प्रकृती ही राधा कल्पूनच त्याने या काव्याची रचना केली असावी. मनाची तादात्म्यवृत्ती झाल्याशिवाय असले प्रेम उद्गार निघणे विरळा ! मोलाने रडू घातलेले किती रडणार ! अंतःकरण पिळून येऊन निघालेले रडेच हृदयद्रावक असते. असो. ज्या दयाघ प्रभूने सदरहू काव्याचे भाषांतर करण्याची स्फूर्ती निर्माण केली व त्याप्रमाणे या मूढाकडून ते कार्य निर्विघ्नपणे शेवटास नेले त्या करुणाघना अनन्यभावाने प्रार्थना करून व कवीश्वर श्रीजयदेवाच्या चर हे शिर नम्र करून आणि वाचकांना ' हंसक्षीर ' न्यायाने याचे ग्रहण इतके सांगून हा प्रास्ताविक लेख संपवितो.

कृपाकांक्षी

६० अ० भा

राधागोविन्द

शिव

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

मुंरळीधर

2240 का 021

॥ श्रीशं वन्दे ॥

महाकवी जयदेवकृत

सार्थ गीतगोविन्द काव्य

किंवा

राधामाधवविलास.

20280

भद्राय भवतां भूयात्कृष्णः सद्भक्तिभावितः ।

कालिंदीजलसंसर्गमेघश्यामोऽतिसुंदरः ॥ १ ॥

सर्ग पहिला.

मेघैर्मेदुरमंबरं वनभुवः श्यामास्तमालद्रुमै-

र्नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय ॥

इत्थं नंदनिदेशतःश्चलितयोः प्रत्यध्वकुंजद्रुमं

राधामाधवयोर्जयान्ति यमुनाकूले रहःकेलयः ॥ १ ॥

राधेला तिची एक प्रिय मैत्रीण सांगूं लागली कीं, " हे राधे ! काल रात्री श्रीकृष्ण तरुणगोपीसह सर्व रात्रभर क्रीडा करण्यांत दंग राहिल्या-

मुळें तो आज अत्यंत भयभीत झाला आहे; तरी कृपा करून तू त्या श्यामसुंदराला आपल्या बरोबर घेऊन यमुनातीरावरील कुंजवनांत क्रीडा करायला जा. ” “ अशा चांदण्या रातीं सर्व लोकांसमक्ष निर्लज्ज होऊन मी त्याच्याशीं लताकुंजांत क्रीडा करूं म्हणतेस ? ” “ अहा ग वेडे ! आकाश मेघांनीं भरलें असल्यानें चंद्र लुप्त झाला आहे व कुंजवनही तमालादि उंच उंच वृक्षांनीं व्याप्त असल्याकारणानें त्या ठिकाणीं निविड अंधकार आपलें साम्राज्य चालवीत आहे. ” अशा प्रकारें सखीनें राधेची समजूत घातल्यानंतर तिनें कृष्णासह यमुनातटाकीं लतानिकुंजांत जी क्रीडा केली ती धन्य होय !!!

वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्भा पद्मावतीचरणचारणचक्रवर्ति ।
श्रीवासुदेवरतिकेलिकथासमेतमेतं करोति जयदेवकविः प्रबन्धम् ॥२॥
ज्याचें मनोगृह श्रीसरस्वतीच्या वचनरचनाचारादि प्रसादांनीं मंडित झालेलें आहे व ज्याला लक्ष्मीच्या चरणसंवाहनानें सार्वभौमत्व प्राप्त झालेलें आहे; (ज्याचें शरीर लक्ष्मीच्या पादसेवनानें पुनित झालेलें आहे;) त्या जयदेवकवीनें, ज्यांत राधामाधवाची सुरतक्रीडा वर्णिली आहे, असें हें 'गीतगोविंद' नामक काव्य केले आहे.

यदि हरिस्मरणे सरसं मनो । यदि विलासकलासु कुतूहलम् ॥
मधुरकोमलकान्तपदावलिं । शृणु तदा जयदेवसरस्वतीम् ॥ ३ ॥
कृष्णभक्तहो ! श्रीकृष्णचित्तनाची तुमच्या मनाला जर गोडी असेल आणि राधाकृष्णविलासाचें तुम्हांला जर कौतुक वाटत असेल, तरच ज्यांतील पदलालित्य मधुर, सुरस व अत्यंत मनोहर आहे, असें हें जयदेव-कविकृत 'गीतगोविंद' काव्य वाचा, ऐका अथवा पाठ करा !

वाचः पल्लवयत्युमापतिधरः संदर्भशुद्धिं गिरां ।

जानीते जयदेव एव शरणः श्लाघ्यो दुरूहद्रुतेः ॥

शृंगारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्यगोवर्धन- ।

स्पृष्टीं कोऽपि न विश्रुतः श्रुतिधरो धोईकविक्षमापतिः ॥४॥

उमापतिधर नामक कवीचा शब्दविस्तार करण्यांत हातखंडा असे; पण त्याच्या काव्यांत पोकळ शब्दावडंबरापेक्षां दुसरे गूण कांहींच नाहींत. शरण-कवी विषम ग्रंथ करण्यांत पटाईत; शृंगारप्रधान कविता करण्यांत गोवर्धनाचार्यांशीं स्पर्धा करणारा दुसरा कोणीच कवी झाला नाहीं. कर्णमधुर काव्य धोईकवीनेंच रचावें, इतरांची प्राज्ञा नाहीं; कारण त्याच्या काव्यांत अर्थचमत्कार क्वचितच; पण शब्दचमत्कार, अर्थचमत्कृती व विशुद्ध पद-रजनादि गुणांनीं युक्त असैं काव्य करावें जयदेवानेंच !

प्रथमः प्रबंधः ।

[राग—मालव; ताल—रूपक.]

प्रलयपयोधिजले धृतवानसि वेदम् ।

विहितवहितचरित्रमखेदम् ॥ १ ॥

केशव धृतमीनशरीर जय जगदीश हरे ॥ धृ० ॥

क्षितिरतिविपुलतरे तव तिष्ठति पृष्ठे ।

धरणीधरणकिणचक्रगारिष्ठे ॥

केशव धृतकच्छपरूप जय जगदीश हरे ॥ २ ॥

वसति दशनशिखरे धरणी तव लग्ना ।

शशिनि कलंकलेव निमग्ना ॥

केशव धृतसूकररूप जय जगदीश हरे ॥ ३ ॥

तव करकमलवरे नखमद्भुतशृंगम् ।

दलितहिरण्यकशिपुतनुभृंगम् ॥

केशव धृतनरहरिरूप जय जगदीश हरे ॥ ४ ॥

छयलसि विक्रमणे बलिमद्भुतवामन ।

पदनखनीरजनितजनपावन ॥

केशव धृतवामनरूप जय जगदीश हरे ॥ ५ ॥

क्षत्रियरुधिरमये अगदपगतपापम् ।

क्षपयसि पयसि शमितभवतापम् ॥

केशव धृतभृगुपातिरूप जय जगदीश हरे ॥ ६ ॥

वितरसि दिक्षु रणे दिक्पातिकमनीयम् ।

दशमुखमौलिबलिं रमणीयम् ॥

केशव धृतरघुपातिरूप जय जगदीश हरे ॥ ७ ॥

वहासि त्रपुषि विशदे वसनं जलदाभम् ।

हलहति भीतिमिलितयमुनाभम्

केशव धृतहलधररूप जय जगदीश हरे ॥ ८ ॥

निंदासि यज्ञविधेरहह श्रुतिजातम् ।

सद्यहृदय दर्शितपशुघातम् ॥

केशव धृतबुद्धशरीर जय जगदीश हरे ॥ ९ ॥

म्लेंच्छानिवहानिधने कलयसि करवालम् ।

धूमकेतुमिव किमपि करालम् ॥

केशव धृतकल्किशरीर जय जगदीश हरे ॥ १० ॥

श्रीजयदेवकवेरिदमुदितमुदारम् ।

शृणु सुखदं शुभदं भवसारम् ॥

केशव धृतदशविधरूप जय जगदीश हरे ॥ ११ ॥

वेदोद्धरणार्थं प्रलयकाळीं कल्पांतसमुद्रामध्ये कष्टं न पावतां 'समुद्रतरणकारणनौकाविलास' करणाच्या मत्स्यरूपधारी विश्वंभरा! तुझा सर्वदा विजय असो!

हे जगदीश, कूर्मरूप धरून तूं आपल्या विस्तृत पृष्ठभागावर भूभार धारण करून तिचा उद्धार केलास; त्यामुळे तुझ्या पाठीवर कीणचक्र (घट्टा) पडले आहे. तरी हे कच्छवररूपधारी जगच्चालका, तुझा विजय असो!

प्रलयसमुद्रांत बुडालेल्या पृथ्वीला दंताग्रभागीं धरून तिचा तूं उद्धार केलास; त्या तुझ्या दंतावर ती पृथ्वी चंद्रकलंकरेषेप्रमाणें शोभत आहे. हे बराहरूपधारी परमेश्वरा, तुझा विजय असो!

कमलावर बसलेल्या भ्रमराप्रमाणें, ज्याच्या हस्तकमलाच्या नखांवर दैत्यश्रेष्ठ हिरण्यकशिपूचें विदारित शरीर शोभत आहे; अशा नृसिंहरूपधारी जगन्नाथा, तुझा विजय असो !

अद्भुत बटुवेष धारण करून पादविक्षेपानें राजा बळीला तूं पाताळां दडपिलेंस व तुझ्या पायाच्या नखापासून निघालेल्या पवित्र गंगोदकानें जनसमूहाला पावन केलें; अशा पावन वामना तुझा जयजयकार असो !

हें परशुरामरूपधारी जगत्पालका ! उन्मत्त क्षत्रियांच्या त्रासानें पृथ्वी दुःखी झाली असतां, तूं त्यांच्या उष्ण रुधिरजलानें तिला स्नान घालून तिचा कलंक दूर केलास व संसाराच्या त्रिविध तापांचें निवारण केलेंस; तुझा जयजयकार असो !

अगा रामरूपधारी विश्वनायका ! तूं इंद्रादि दिक्पालांची इच्छा तृप्त करण्याकरितां रणसंग्रामांत राक्षसेश्वर रावणाचीं दहाही शिरें दशदिगंती उडवून दिलीस; म्हणून तुझा सर्वदां विजय असो !

हे बलरामरूपधारी घनःश्यामा चराचरव्यापका ! तूं आपल्या पतिगौर तनूवर, ज्याची कांती हलधराच्या भयानें कृष्णवर्ण झालेल्या यमुनेप्रमाणें आहे असें, मेघकांतितुल्य नीलवस्त्र परिधान केलें आहेस; तरी तुझा जय-जयकार असो !

हे बुद्धावतारधारी दयाळा जगन्नायका ! तूं स्वतः उत्पन्न केलेल्या सर्व जीवांवर दया करावी म्हणून श्रुतिप्रतिपादित यज्ञयागादि कर्मांची निंदा केलीस. अहाहा !!! रमाधवा ! तुझा विजय असो !

हे कल्किशरीरधारी जगद्गत्या केशवा ! दुष्ट व दुराचारी अशा म्लेंच्छ-समूहाचा संहार करण्याकरितां तूं आपल्या हातीं धूमकेतूप्रमाणें भयंकर अशी तरवार धरिलीस; म्हणून तुझा अक्षय जयजयकार असो !

हे कृष्णभक्त हो ! परमेश्वरानें घेतलेल्या दशावतारांतलिं विविध लीलांचें ज्यांत वर्णन केलें आहे, असें हें मनोहर, कल्याणदायक व संसारांत भना-

प्रमाणें उपयोगीं षडणारें जयदेवकविकृत काव्य सावधानचित्तानें ऐका. हे दशावतारधारी भक्तकामकल्पद्रुमा माधवा ! तुझा जयजयकार असो !

वेदानुद्धरते जगन्निवहते भूगोलमुद्धिभ्रते ।

दैत्यं दारयते बालिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्वते ॥

पौलस्त्यं जयते हलं कलयते कारुण्यमातन्वते ।

म्लेंच्छान्मूर्च्छयते दशाकृतिधृते कृष्णाय तुभ्यं नमः ॥ १ ॥

हे यादवेंद्रा श्रीकृष्णा ! तूं मत्स्यरूप घेऊन वेदोद्धार केलास; कूर्मरूपानें पृथ्वीला आपल्या पाठीवर घेऊन तिचें संरक्षण केलेंस; वराह होऊन पाण्यांत बुडणाऱ्या ब्रह्मांडाला दंताग्रों टेंकू दिलास; नृसिंहरूपानें अति उग्र व केवल पापमूर्तींच अशा हिरण्यकशिपूचा नाश केलास; बटु वामनवेषानें दैत्येंद्र जो बली त्याचा लल केलास; रामरूपानें रावणाला मारलेंस; बलराम वनून हातीं गदा धरून कंसचाणूरादि दुष्टांचा फडशा पाडलास; बुद्धावतारीं “अहिंसा परमो धर्मः ” हें तत्व जगतितलावर प्रकाशित केलेंस; आणि कालिकरूपानें दुराचारी, महाभ्रष्ट व उन्मत अशा म्लेंच्छांचा विध्वंस केलास; अशा प्रकारें केवळ दुष्टांचा नाश व सज्जनांचा प्रतिपाळ करण्याच्या हेतूनें तूं दशावतार धारण करून भक्तांचें रक्षण केलेंस; अशा तुझ्या चरणकमळीं माझे शतशः नमस्कार असोत !

द्वितीयः प्रबंधः ।

[राग—गुर्जरी; ताल—प्रतिमंठ.]

श्रितकमलाकुचमंडल धृतकुंडल ए ।

कलितललितवनमाल जय जय देव हरे ॥ १ ॥

दिनमणिमंडलमंडन भवखंडन ए ।

मुनिजनमानसहंस जय जय देव हरे ॥ २ ॥

कालियविषधरगंजन जनरंजन ए ।

यदुकुलनलिनादिनेश जय जय देव हरे ॥ ३ ॥

मधुमुरनरकविनाशन गरुडासन ए ।

सुरकुलकेलिनिदान जय जय देव हरे ॥ ४ ॥

अमलकमलदललोचन भवमोचन ए ।

त्रिभुवनभवननिधान जय जय देव हरे ॥ ५ ॥

जनकसुताकृतभूषण जितदूषण ए ।

समरशमितदशकंठ जय जय देव हरे ॥ ६ ॥

अभिनवजलधरसुंदर धृतमंदर ए ।

श्रीमुखचंद्रचकोर जय जय देव हरे । ॥ ७ ॥

तव चरणे प्रणता वयमिति भावय ए ।

कुरु कुशलं प्रणतेषु जय जय देव हरे ॥ ८ ॥

श्रीजयदेवकवेरिदं कुरुते मुदम् ।

मंगलमुज्ज्वलगीतं जय जय देव हरे ॥ ९ ॥

लक्ष्मीस्तनयुग्मसंमर्दका ! सुवर्णरत्नखचित कुंडल व सुंदर वनमालाधारी
गोविंदा ! तुझा सदैव विजय असो ! ऋषिजनांच्या चित्तरूपी सरोवरांत
विहार करणाऱ्या हंसा ! सूर्यमंडल हेंच तुझे भूषण असून आपल्या प्रिय
व प्रेमळ भक्तांना भुक्ती व मुक्ती देणारा तूच आहेस; तरी सतत तुझा
जयजयकार असो ! हे भगवन् ! भयंकर विषारी अशा कालिया सर्पांचें तूच
मर्दन केलेंस; व भगवद्भक्तांच्या चित्ताला रममाण करणाराही तूच आहेस;
तरी हे यदुकुलरूपी सूर्यविकासी कमलाला प्रफुल्लित करणाऱ्या सूर्या ! तुझा
सर्वदा विजय असो ! मधुमुरनरकासुरादि असुरांचा समाचार तूच घेतलास;
समस्त देवांचें क्रीडास्थानही तूच आहेस; तरी हे गरुडध्वजा नारायणा !
तुझा सदोदित विजय असो ! तुझे नेत्र निर्मलकमलपत्राप्रमाणें विस्तृत
वाहेत व त्रिभुवनांत तुझे वास्तव्य आहे; अशा संसारभंजका नारायणा !
तुझा अक्षय जयजयकार असो ! जनककन्या जानकीला भूषविणाऱ्या व
खरदूषणादि राक्षसांना जिंकणाऱ्या रामचंद्रा ! तूं रणसंग्रामांत दद्याननाचा

विध्वंस केलास; तरी तुझा विजय असो ! देवीलक्ष्मीच्या वदनचंद्राला चकोराप्रमाणे लुब्ध होणाऱ्या गोविंदा ! हे गोवर्धनधारी घननीळा ! तुझा जयजयकार असो ! हे रमानाथा ! तुझ्या चरणकमळीं आम्हीं सतत नम्र आहों; तरी या आम्हां नत जनांचे तूं कल्याण कर ! अगा भक्तजनपालका ! तुझा सतत विजय असो ! रम्य व मंगल षट्पांनीं भरलेले हें जयदेवकविकृत काव्य कृष्णभक्तांनीं प्रेमपुरःसर ऐकिलें असतां मोठें आनंद देणारें आहे; हे यदुकुलश्रेष्ठा राधारमणा ! तुझा प्रतिदिनीं जयजयकार असो !

पद्मापयोधरतटीपरिरम्भलग्नकाश्मीरमुद्रितमुरो मधुसूदनस्य ॥

व्यक्तानुरागमिव खेलदनंगखेदस्वेदांभुपूरमनुपूरयतु प्रियं वः ॥१॥

लक्ष्मीला आलिंगन देतेसमयीं तिनें आपल्या स्तनयुग्मतटीं लाविलेल्या केशराच्या उटीनें चिन्हित झालेलें व रतिविहारसमयीं झालेल्या श्रमानें घर्म-युक्त झालेलें मधुसूदनाचें वक्षःस्थल तुम्हां सर्वांचें मंगल करो !

वसन्ते वासन्तीकुसुमसुकुमारैरवयवै-

भ्रमंतीं कांतारे बहुविहितकृष्णानुसरणाम् ॥

अमन्दं कंदर्पज्वरजनितचिंताकुलतया-

चलद्वाधां राधां सरसामिदमूचे सहचरी ॥ २ ॥

वसंतोद्भव माधवी कुसुमाप्रमाणे जिची तनुगात्रे अत्यन्त कोमल आहेत, अशा कृष्णाकडे त्याच्या सहवासलालसेनें कांहीं अनुसन्धान बांधण्याकरितां वारंवार दूती पाठविणाऱ्या, निबिड व दुर्गमारण्यांत परिभ्रमण करणाऱ्या, उत्कंठित झालेल्या आणि मन्मथपीडेपासून उत्पन्न झालेल्या चिंतानलानें व्याकुळ झालेल्या विलासवती राधेला पाहून तिची एक सखी म्हणाली:-

तृतीयः प्रबन्धः ।

(राग-वसन्त, ताल-रूपक.)

ललितलवंगलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे ।

मधुकरनिकरकराम्बितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे ॥ १ ॥

विहरति हरिरिह सरसवसन्ते । नृत्यति युवतिजनेन
समं साखि विरहिजनस्य दुरन्ते ॥ धृ० ॥

उन्मदमदनमनोरथपथिकवधूजनजनितविलापे ।

अलिकुलसंकुलसुमनसमूहनिराकुलबकुलकलापे ॥ विह० ॥२॥

मृगमदसौरभरभसवशंवदनवदलमालतमाले ।

युवजनहृदयविदारणमनसि जनखरुचिकिंशुकजाले ॥ विह० ॥३॥

मश्नमहीपतिकनकदंडरुचिकेसरकुसुमाविकासे ।

मिलितशिलीमुखपाटलिपटलकृतस्मरणतूणविलासे ॥ विह० ॥४॥

विगलितलाजितजगदवलोकनतरुणकरुणकृतहांसे ।

विरहिनिक्वंतनकुन्तमुखाकृतिकेतकिदन्तुरिताशे ॥ विह० ॥५॥

माधविकापरिमलललिते नवमालतिजातिसुगंधौ ।

सुनिमनसामपि मोहनकारिणि तरुणाकारणबंधौ ॥ विह० ॥६॥

स्फुरदतिमुक्तलतापरिरम्भणमुकुलितपुलकितचूते ।

वृंदावनविपिने परिसरपरिगतयमुनाजलपूते ॥ विह० ॥७॥

श्रीजयदेवभाणितमिदमुदयतु हरिचरणस्मृतिसारम् ।

सरसवसन्तसमयवनवर्णनमनुगतमदनविकारम् ॥ विह० ॥८॥

“हे राधिके ! ज्यांत सुंदर लवंगलतांवरून वाहात येणारा मलयज वायू वाहात असतो व या पवनलहरींच्या शीतलत्वाला व सुगंधाला लुब्ध होऊन भ्रमरकोकिलसमूह आपल्या मधुर, मंजुळ व हृदयंगम गुंजारवानें व आलापानें संपूर्ण लताकुंज आनंददायी करीत असतो, अशा या वृंदावनांतिल विरही जनांना दुःखद भासणाऱ्या लताकुंजांत, या मनोहर वसन्तसमयी श्रीहरी तरुणरमणीगणांसमवेत सुंदर नृत्य करीत आहे; पतिविरहानें व्याकुल होऊन मदनोन्मत्त पांथस्त्रीगण विलाप करीत असतो; अशा या वासान्तिक समयी जेथें अनेक बकुलवृक्ष असून ज्यांच्या मधुर पुष्पांवर भ्रमरपांक्ति विराजमान झालेली आहे, अशा या कुंजवनांत गोपांगनांसमवेत गोविंद नर्तन करीत

आहे; जेथें नूतन पालवी फुटलेले तमालतरु कस्तुरीसारखा मधुर परिमल पसरित आहेत, ज्या ठिकाणी तरुणजनांचें चित्त विदारण करणाऱ्या मदनाच्या नखरश्रुतिप्रमाणें ज्यांची कांती आहे असे पलाशवृक्ष आहेत, अशा या वेतस-ग्रहांत या वसन्तकालीं रमानाथ नर्तन करीत आहे. पृथ्वीपती राजा मदनाच्या छत्रदंडाप्रमाणें ज्यांची कांती अत्यन्त रुचिर आहे, अशीं नागकेशर-पुष्पें जेथें असंख्यात आहेत, जेथील मनोहर कुसुमें विकसित झालेलीं पाहून असा भास होतो की, जणूं काय मदनपीडेंनें विगलित व लजित झालेल्या जगाचा ती उपहासच करीत आहेत; अशा या कुंजवनांत तो यदुकुलावतंस ब्रजसुंदरींत नृत्य करीत आहे; जेथील केतकीपुष्पें आपली तीक्ष्ण (अण-कुचीदार) मुखें बर करून विरही जनांचें चित्त आपल्याकडे वेधून घेत आहेत, अशा त्या लतानिकुंजांत गोपालकृष्ण यावेळीं गोपवालांसमवेत रासक्रीडा करीत आहे; वसंतसमयीं दशदिशा माधवी-मालती-जात्यादि अभिनव लतासुमनांच्या सुवासानें सुगंधित झालेल्या आहेत. ज्या कालीं जितेंद्रिय व सत्यवादी अशा ऋषिवृंदांचें चित्तही विलोभन पावतें, ज्याकालीं तरुणतरुणीजनांचें सहजच भिन्नत्व जमतें व त्यांची चित्तवृत्ती तदाकार होते, अशा वसंतामध्ये त्या वेतसकुंजांत श्रीहरी गोपांगनांसह नर्तन करीत आहे; आम्रतरु वायुलहरीनें चंचल झालेल्या माधवीलतेच्या दृढालिंगनानें पुष्पित व सानंद झाले आहेत; अशा वसंतकालीं जेथील आसमंतप्रदेश तेथवर पसरलेल्या विशुद्ध यमुनाजलानें पावन झालेला आहे, अशा त्या वृंदावनांत या मनोहर वासंतिकसमयीं श्रीकृष्ण तरुणरमणीवृंदासमवेत सुंदर नर्तन करीत आहे.” ज्यांतील मुख्य सार ‘श्रीहरिचरणकमलस्मरण’ हें असून ज्यांत वसंतकालांतील वनश्रीचें व कामविलासांचें चटकदार भाषेंत सुरस वर्णन केले आहे, असें हें श्रीजयदेवकविकृत काव्य लोकानंददायी होवो !

द्रविदलितमल्लीवल्लिचञ्चत्परागप्रकटितपटवासैर्वासयन् काननानि ।

इह हि दहति चेतः केतकीगंधबंधुः प्रसरद्समवाणप्राणवद्गंधवाहः ॥१॥

“या वसंतऋतूमध्ये हा मलयजवायू विकसित मह्लिकावेलींच्या पुष्पपरागरूपी पटवासचूर्णांनीं हीं वनें सुगंधित करीत आहे व त्याचप्रमाणें दशदिशांना संचार करणाऱ्या कामाचा केवळ प्राणच व केतकीपुष्पपरिमलुचा केवळ बंधूच असा हा शीतल पवन विरही तरुणतरुणीजनांचें चित्त दग्ध करीत आहे.”

आद्योत्संगवसद्भुजंकवलकेशादिवेशाचलं ।

प्रालेयप्लवनेच्छयाऽनुसरति श्रीखंडशैलानिलः ॥

किंच स्निग्धरसालमौलिमुकुलान्यालोक्य हर्षोदया- २० ॥ १ ॥

दुन्मीलंति कुहुः कुहुरिति कलोत्तालाः पिकानां गिरः ॥ २ ॥

“हा मलयवायू, मलयपर्वतावरील चंदनवनांत राहाणाऱ्या सर्पांनीं सोडलेल्या विषारी फुत्कारांशीं संमेलन झाल्यानें त्रस्त होऊन शीतल होण्याकरितां हिमस्नानेच्छेनें (बर्फांत स्नान करण्याची इच्छा घरून) तो हिमालयाकडे जात आहे; आणि त्याचप्रमाणें कोमल आम्रमंजरींना पाहून आनंदित झालेले कोकिलपक्षीही मधुर पण अस्पष्ट असा ‘कुहू कुहू’ शब्द करीत आहेत.”

उन्मीलन्मधुगंधलुब्धमधुपव्याधूतचूतांकुर- ।

क्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वरः ॥

नीयंते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षण- ।

प्राप्तप्राणसमासमागमरसोत्साहसैरमी वासराः ॥ ३ ॥

“आम्रपुष्परससुवासाला लुब्ध झालेल्या भ्रमरांनीं कंपायमान करून सोडलेल्या रसालमंजरीवर बसून, अस्पष्ट पण मधुर असा ‘कुहू कुहू’ शब्द करणाऱ्या कोकिलांचें कूजन ज्या दिवसांमध्ये श्रवणेंद्रियाला अतोनात कष्ट देत आहे, असे ते वसंतऋतूचे दिवस, विरही प्रवासी लोक प्राणप्रियेचें एकप्रचित्तानें चिंतन करीत असतां क्षणमात्र प्राप्त होणाऱ्या प्रियेच्या समागमरूपी रसोत्साहांत कसेतरी घालवितात.”

अनेकनारीपरिरम्भसंभ्रम- । स्फुरन्मनोहारिविलासलालसम् ॥
 मुरारिमारादुपदर्शयन्त्यसौ । सखी समक्षं पुनराह राधिकाम् ॥ ४ ॥
 अनेक सुंदर गोपांगनांच्या दृढालिंगनानें स्फुरण पावलेल्या विलासांची
 लालसा करणाऱ्या मुरारीला प्रत्यक्ष दाखविणारी ती सखी राधेला पुनःम्हणाली,

चतुर्थः प्रबंधः ।

[राग-रामकरी, ताल-रूपक.]

चंदनचर्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली ।

केलिचलन्मणिकुंडलमंडितगंडयुगास्मितशाली ॥ १ ॥

हरिर्हि मुग्धवधूनिकरे । विलासिनि विलसति केलिपरे ॥ धृ० ॥

पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरागम् ।

गोपवधूरनुगायति काचिदुदंचितपंचमरागम् ॥ २ ॥

काऽपि विलासविलोलविलोचनखेलनजनितमनोजम् ।

ध्यायति मुग्धवधूराधिकं मधुसूदनवदनसरोजम् ॥ ३ ॥

काऽपि कपोलतले मिलिता लपितुं किमपि श्रुतिमूले ।

चारु चुचुंब नितंबवती दयितं पुलकैरनुकूले ॥ ४ ॥

केलिकलाकुतुकेन च काचिदमुं यमुनाजलकूले ।

मंजुलवंजुलकुंजगतं विचकर्ष करेण दुकूले ॥ ५ ॥

करतलतालतरलवलयवालिकलितकलस्वनवंशे ।

रासरसे सहनृत्यपरा हरिणा युवातिः प्रशशंसे ॥ ६ ॥

दिलष्याति कामपि चुंबति कामपि रमयति कामपि रामाम् ।

पश्यति सस्मितचारु परामपरामनुगच्छति वामाम् ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवकवेरिदमद्भुतकेशवकेलिरहस्यम् ।

घृंदावनविपिने ललितं वितनोतु शुभामि यशस्यम् ॥ ८ ॥

“हे विलासिनी राधे ! ज्यानें आपल्या मेघतुल्य नीलवर्ण तनूला चंदनाची
 उठी लाविली आहे, पीतवसन परिधान केले आहे, गळ्यांत पायांपर्यंत

लौचणारी सुंदर बनमाला धारण केली आहे व ऋडाव्यापारानें हालणाऱ्या रत्नखचित कुंडलांनी ज्याच्या सस्मित कपोलद्वयावर विलक्षण शोभा आली आहे, असा श्रीहरी, ऋडातत्पर तरुणगोपांगनासमूहांत ऋडा करीत आहे. एक पीनपयोधर गोपी मदनोन्मत्त होऊन मोठ्या प्रेमभरानें श्रीकृष्णाला गाढालिंगन देऊन कृष्णाच्या आलापामागून लगेच पंचमस्वरांत गायन करीत आहे. दुसरी एक गोपयुवती विलासानें लोलायमान झालेल्या नेत्रकटाक्षांनी, ज्यांत मदनोद्दीपन झालेलें आहे, अशा श्रीकृष्णमुखकमलाचें चिंतन करीत आहे. एका गोपरमणानें 'मला तुला कांहीं गुह्य सांगायचें आहे,' असें मिष करून, गुप्त गोष्ट ऐकण्याच्या लालसेनें रोमांचित झालेल्या, कपोलप्रांताशीं संलग्न झालेल्या श्रीकृष्णकर्णाशीं लागून, मोठ्या चतुराईनें त्याचें चुंबन घेतलें. दुसऱ्या एका गोपवालेनें शृंगाररसऋडासक्त होऊन यमुनातीरावरील मनोहर वेतसलतागृहांत असलेल्या श्रीकृष्णाच्या वसनाला आपल्या हातानें मोठ्या कौतुकानें ओढिलें. ज्यांत हातानें ताल धरल्या- कारणानें (टाळ्या वाजविल्यानें) चंचल झालेल्या कंकणपंक्तीच्या मधुर ध्वनींत वेणूचाही अस्पष्ट पण मंजुळ ध्वनी मिश्रित झालेला आहे, अशा रासऋडेंत कृष्णासमवेत नृत्य करणाऱ्या एका गोपांगनेची श्रीहरी फार तारीफ करीत आहे ! तो पहा ! श्रीकृष्ण एकीला आलिंगन देत आहे, एकीचें चुंबन घेत आहे, एखाद्या सुंदरीशीं ऋडा करीत आहे, एखादीचें सस्मित सुंदर बदन पाहात आहे आणि एखाद्या सुंदरीच्या मार्गे जात आहे. ” ज्यांत वृंदावनांतील लतानिकुंजांत श्रीकृष्णानें केलेल्या सरस व अद्भुत ऋडेचें बहुविध रसांनी युक्त असें वर्णन केलें आहे, असें हें श्रीजय- देवप्रणित मधुर काव्य कृष्णभक्तांना कल्याणदायक होवो !

विश्वेषामनुरंजनेन जनयन्नानंदामिंदीवर-

श्रेणीश्यामलकामलैरुपनयन्नगैरनंगोत्सवम् ॥

स्वच्छंदं व्रजसुंदरीभिरभितः प्रत्यंगमालिंगितः ।

शृंगारः सखि मूर्तिमानिव मधौ सुग्धो हरिः ऋडति ॥१॥

“हे सखि ! ज्याचा प्रत्येक अवयव गोपांगनांनी स्वेच्छेगुरूप मोठ्या प्रेमभराने आलिंगित आहे व जो केवळ शृंगाररसाचा मूर्तिमंत घुतळाच असून प्रेमासुळे सर्व गोपींना आनंदित करणारा असा हा श्रीकृष्ण नीलोत्पल-मालेप्रमाणे शोभणाऱ्या नीलवर्ण कोमल गात्रांनी मदनोद्दीपन करून या मधुमासांत (वसंतऋतूंत) क्रीडा करित आहे. ”

रासोल्लासभरेण विभ्रमभृतामाभीरवामभ्रुवा-

मभ्यर्णं परिरभ्य निर्भरमुरः प्रेमांधया राधया ॥

साधु त्वद्वदंतं सुधामयमिति व्याहृत्य गीतस्तुति- ।

व्याजादुद्भटचुंबितस्मितमनोहारी हरिः पातु वः ॥२॥

रासक्रीडा करित असतांना सानंदचित्त झालेल्या व शृंगारचेष्टा करणाऱ्या विलासवती गोपांगनांसमक्ष, राधेने प्रेमांध होऊन श्रीकृष्णवक्षःस्थलाला दृढालिंगन देऊन 'हे भगवन्, तुझे मुखकमल अमृतमय आहे!' असे म्हणून गान-प्रशंसामिषाने श्रीहरिवदनपंकजाचे चुंबन घेतले; ते राधेचे चुंबनचातुर्य पाहून सस्मित झालेले प्रफुल्लवक्त्रांबुज ज्याचे आहे, तो श्रीहरी तुमचे रक्षण करो !

(येथे कविराज श्रीजयदेवकृत गीतगोविंदकाव्यांतर्गत 'सामोदामोदर' नांवाचा पहिला सर्ग समाप्त झाला.)

सर्ग दुसरा.

विहरति व्रजे राधासाधारणप्रणये हरौ ।

विगलितनिजोत्कर्षादीर्घ्यावशेन गतान्यतः ॥

क्वचिदपि लताकुंजे गुंजन्मधुव्रतमंडली- ।

मुखरशिखरे लीना दीनाप्युवाच रहः सखीम् ॥ १ ॥

घुंदावनांत सर्व गोपींसमवेत सारख्या प्रेमाने क्रीडा करणाऱ्या कृष्णाला पाहून परोत्कर्षासहिष्णुतेने खिन्नांत; करण झालेली व मधुपान करून मधुर गुंजारव

करणाच्या मधुपांच्या मंजुलगुंजारवाने भरून गेलेल्या लताकुंजांत अंतर्धान पावून अत्यंत दुःखित झालेली राधा गुप्त गोष्टीही आपल्या सखीला सांगू लागली:—

पंचमः प्रबंधः ।

[राग—गुर्जरी; ताल—रूपक.]

संचरदधरसुधामधुरध्वनिमुखरितमोहनवंशम् ।

चलितदृगंचलचंचलमौलिकपोलविलोलवतंसम् ॥ १ ॥

रासे हारीमिह विहितविलासम् । स्मरति मनो मम कृतपरिहासम् ॥धृ०॥

चंद्रकचारुमयूरशिखंडकमंडलवलयितकेशम् ॥

प्रचुरपुरंदरधनुरनुरंजितमेदुरमुदिरसुवेशम् ॥ रासे० ॥ २ ॥

गोपकदंबनितंबवतीमुखचुंबनलंभितलोभम् ॥

बंधुजीवमधुराधरपल्लवमुल्लसितस्मितशोभम् ॥ रासे० ॥ ३ ॥

विपुलपुलकभुजपल्लववलयितबल्लवयुवतिसहस्रम् ॥

करचरणोरासे मणिगणभूषणकिरणाविभिन्नतमिस्रम् ॥ रासे० ॥४॥

जलदपटलचलादिंदुविनिंदकचंदनतिलकललाटम् ॥

पीनपयोधरपरिसरमर्दननिर्दयहृदयकपाटम् ॥ रासे० ॥ ५ ॥

मणिमयमकरमनोहरकुंडलमंडितगंडमुदारम् ॥

पीतवसनमनुगतमुनिमनुजसुरासुरवरपरिवारम् ॥ रासे० ॥ ६ ॥

विशदकदंबतले मिलितं कलिकलुषभयं शमयंतम् ॥

मामपि किमपि तरंगदंगदृशा मनसा रमयंतम् ॥ रासे० ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितमतिसुंदरमोहनमधुरिपुरुषम् ।

हरिचरणस्मरणं प्रति संप्रति पुण्यवतामनुरूपम् ॥ रासे० ॥ ८ ॥

“ हे सखि ! आलाप घेताना स्फुरण पावणाच्या अधरोष्ठाचा स्पर्श झाल्यामुळे अमृताप्रमाणे ज्याचा मधुर स्वर आहे, असा मोहन नांवाचा वेणू जो बाजवीत आहे, मधुर वेणूख काढण्यांतच सर्व लक्ष लागल्याने

ज्याचे नेत्रकटाक्ष चंचल झाले आहेत, शिरोभाग दोलायमान झाला आहे आणि कपोलद्वयावर लोंबणारी रत्नखचित कर्णभूषणे चालित झालेली आहेत, ज्याने व्रजांगनांसमवेत रासक्रीडा करित असतांना बहुविध विलास केले आणि माझ्याशीही नृत्यपरिहासादि शृंगारचेष्टा केल्या, त्या श्रीकृष्णाचे माझे मन ध्यान करित आहे; ज्याचा केशकलाप चित्रविचित्र रंगांनी चिन्हित झालेल्या व मनोहर अशा मयूरपुच्छसमूहाने बांधिलेला आहे, इंद्रधनुष्याने चित्रित झालेल्या सजल मेघाप्रमाणे रत्नखचित हारादिकांनी ज्या श्यामसुंदर देहाला विलक्षण शोभा आली आहे, अशा त्या रमानाथाची मी ध्यानधारणा करित आहे; नितंबवती गोपयुवतीच्या चुंबनाने ज्याची लालसा वृद्धिंगत झाली आहे, ज्याच्या दुपारतीच्या घुष्पाप्रमाणे आरक्तवर्ण, कोमल व मधुर अधरपल्लवावर स्मितहास्य चमकत आहे, अशा श्रीकृष्णध्यानांत माझे चित्त गढून गेले आहे; ज्याने आपल्या रोमांचित झालेल्या भुजपल्लवांनी हजारों गोपरमणींना वेढिले आहे, ज्याच्या करचरणांतील रत्नखचित भूषणांच्या दिव्य कांतीने अंधकार नष्ट झाला आहे, अशा श्रीकृष्णाचे ध्यान माझे चित्त करित आहे; ज्याच्या भालपटली सजलमेघमालेत लुप्त झालेल्या चंद्राप्रमाणे चंदनतिलक शोभत आहे, पतिस्तनयुग्ममंडलाचे मर्दन करितांना ज्याच्या हृदयाला याकितही द्रव येत नाही, त्या श्रीहृषीचे ध्यान मी करित आहे; ज्याचे कपोलयुग्म रत्नखचित व मीनवत् शोभणाऱ्या कर्णभूषणांनी अलंकृत झाले आहे, जो कल्पतरुपेक्षाही उदार आहे, ज्याने पतिवसन परिधान केले आहे, ज्याच्या चरणकमलांचा श्रीशुकनारदादि ऋषिवर, राजा परिक्षित्यादि मनुष्ये, विधिहरादिक सुरश्रेष्ठ व प्रन्हादादिक दैत्यराज आश्रय करितात, त्या श्रीरमानाथाचे मला स्मरण झाल्यावांचून राहात नाही. विस्तृत अशा कदंबतरुतली जो बसला आहे, कलिजन्य पापाचे जो क्षालन करतो, जिच्या ठायी काम अनिर्वचनीय जागृत झाला आहे, अशा दृष्टीने व मनाने जो माझ्याही

अंतःकरणाला रंजवितो, गोपयुवतींशीं रासक्रीडा करीत असतां ज्यानें अनेक लीला केल्या, आणि त्याप्रमाणेंच माझ्याशींही ज्यानें नर्तनादि रतिविलास केले, त्या श्रीकृष्णाचें मी ध्यान करीत आहे. ” ज्यांत श्रीकृष्णाच्या मोहक व सुंदर स्वरूपाची प्रशंसा केली आहे, असें हें श्रीजयदेवकविकृत मधुरगीत भक्तजनांना श्रीहरिचरणाची जोड मिळवून देण्याचे कामीं उपयोगी पडो !

गणयति गुणग्रामं आमं भ्रमादपि नेहते ।

वहति च परीतोषं दोषं विमुंचति दूरतः ॥

युवतिषु चलत्तृष्णे कृष्णे विहारिणी मां विना ॥

पुनरपि मनो वामं कामं करोति करोमि किम् ॥ १ ॥

अशा प्रकारचें राधेचें हें भाषण ऐकून तिची सखी तिला म्हणाली, “ हे राधे ! तो कृष्णच जर तुला टाकून अन्य युवतींशीं रममाण होतो, तर मग तूं तरी त्यावर कां आसक्त झाली आहेस ? ” त्यावर राधा म्हणाली, “ गडे, जरी तो कितीही अपराधी असला, तरी माझें मन त्याच्या दोषांकडे न पाहातां त्याच्या सद्गुणसमूहाकडेच पाहतें, स्वप्नांतसुद्धां मला त्याचा कधी विसर पडत नाही. त्याचे एकेक गुण ऐकले म्हणजे मन आनंदातिरेकानें कसें अगदीं उचंबळून येतें व अवज्ञादि दोषांकडे तर तें हुंकूनही पाहत नाही. अन्य युवतींच्या अभिलाषानें मला टाकून देणाऱ्या शृंगारतत्पर कृष्णाकडेच माझें मन कामेच्छेनें ओढा घेत आहे याला मी तरी काय करूं ? या कामीं माझा तर बाई अगदीं नाइलाज आहे ! ”

षष्ठः प्रबंधः ।

[राग—मालव, ताल—एकताली.]

निभृतनिकुंजगृहं गतया निशि रहसि निलीय वसन्तम् ॥

चक्षितविलोकितसकलदिशा रतिरभसभरेण हसन्तम् ॥ १ ॥

सखि हे केशिमथनमुदारम् । रमय मया सह मदन-

मनोरथभावितया सविकारम् ॥ ध्रु० ॥

प्रथमसमागमलजितया पटुचाटुशतैरनुकूलम् ॥

मृदुमधुरस्मितभाषितया शिथिलीकृतजघनदुकूलम् ॥ सखि० ॥ २ ॥

किसलयशयननिवेशितया चिरमुरसि ममैव शयानम् ॥

कृतपरिरंभणचुंबनया परिरभ्यकृताधरपानम् ॥ सखि० ॥ ३ ॥

अलसनिमीलितलोचनया पुलकावलिललितकपोलम् ।

श्रमजलसिक्तकलेवरया वरमदनमदादतिलोलम् ॥ सखि० ॥ ४ ॥

कोकिलकलरवकूजितया जितमनासिजतंतवविचारम् ।

श्लथकुसुमाकुलकुंतलया नखालिखितघनस्तनभारम् ॥ सखि० ॥ ५ ॥

चरणराणितमणिनूपुरया परिपूरितसुरतवितानम् ।

मुखराविश्रृंखलमेखलया सकचप्रश्चुम्बनदानम् ॥ सखि० ॥ ६ ॥

रतिसुखसमयरसालसया दरमुकुलितनयनसरोजम् ।

निःसहनिपातिततनुलतया मधुसूदनमुदितमनोजम् ॥ सखि० ॥ ७ ॥

श्रजियदेवभाणितामदमातेशयमधारिपानेधवनशीलम् ।

सुखमुत्कंठितराधिकया कथितं वितनोतु सलीलम् ॥ सखि० ॥ ८ ॥

“ हे सखि ! ज्यानें केशीदैत्याचा वध केला, त्या उदारमनाच्या कृष्णाची व कामविद्ध झालेली जी मी, त्या माझी भेट करवून तो मजशीं रममाण होईल असें कर ! निविड कुंजवनांत मी आले आहे व तोही अशा वासंतिक रात्रीं एकांतस्थानी विराजमान झाला आहे. भयचकित व कावरीबावरी होऊन मी इकडे तिकडे पाहात आहे व तो सुरतोत्साहभरानें हंसत आहे, अशा-प्रकारचा विलास आम्हांकरवीं करीव. आज एकांतांत प्रथमच भेट होणार म्हणून मी लजाकुल झालें आहे व मग तो मला प्रसन्न करण्याकरितां बहु-विध प्रकारांनीं चातुर्ययुक्त भाषणें करीत आहे; मी अनुकूल होऊन इळू इळू हंसत हंसत गोड बोलूं लागलें आहे व तो जघनपरिस्थित अंबर शिथिल करीत आहे, असें तूं कर. हे सखि ! कोमल पल्लवांची शय्या तयार करून तिजवर मी पहुडलें आहे व माझ्याशीं रममाण होऊन त्यानें माझी अपेक्षा पूर्ण

केली आहे; मी आलिंगनपूर्वक त्याचें चुंबन घेत आहे व उलट त्यानें मला गाढालिंगन देऊन माझे अधरामृतपान केलें आहे, असें तूं कर. रतिविरहानें माझी दृष्टी अर्धेऽन्मीलित झाली आहे व त्याचें कपोलद्वय रोमांचित झालें आहे; सुरतश्रमानें माझी सुकुमार तनू धर्मयुक्त झाली आहे व मन्मथक्रीडेनें आनंदित होऊन तो मजकडे वारंवार विलोलदृष्टीनें अवलोकन करीत आहे; असें कर. जिचा शब्द कोकिलकलरवाप्रमाणें अस्पष्ट व मधुर आहे अशी जी मी, त्या माझी व रतिशास्त्रप्रवीण अशा श्रीकृष्णाची भेट करीव. सुंदर पुष्पांनीं युक्त असलेला माझा केशकलाप विग्नुरित झाला आहे व त्यानें आपल्या नखाग्रांनीं माझे पीनपयोधर त्रणित केले आहेत, असें कर. हे सखि ! माझ्या पायांतील नूधुर ' रुण्झुण् रुण्झुण् ' करीत आहेत व त्यानें माझ्याशीं रतिविलास पूर्ण केला आहे; माझी सुवर्णखचित कांटी—कांची मधुर निनाद करीत आहे व त्यानें माझे चुंबन घेतलें आहे असें कर. सुरतक्रीडेच्या वेळीं मला आळस येऊन माझीं गात्रें शिथिल पडलीं आहेत व त्यांचीं नेत्रकमलें मुकुलित झालीं आहेत; मदनसंग्रामामध्ये श्रांत झाल्याकारणानें माझी तनुलतिका विगलित झाली आहे व त्या मधुसूदनालाही कामोद्दीपन झाल्याकारणानें आनंद झाला आहे, अशा प्रकारची रतिक्रीडा तो कैटभारी गोविंद माझ्याशीं करील असें घडवून आण. ” उत्क्रांठित झालेल्या राघेनें शृंगाररसक्रियासहित सांगितलेल्या गोष्टींचें ज्ञांत वर्णन केलें आहे व ज्ञांत श्रीकृष्णाच्या सुरतक्रीडा वर्णिल्या आहेत तें श्रीजयदेवकविकृत मधुर पद्य श्रीकृष्णभक्तांना ऐहिक व पारलौकिक सुखांची प्राप्ती करून देवो !

हस्तस्तविलासवंशमनूजुभ्रूवालिमद्वलवी—

वृंदोत्सारि दृगंतवीक्षितमतिस्वेदारद्रगंडस्थलम् ॥

मामुद्दीक्ष्य विलज्जितस्मितसुधामुग्धाननं कानने ।

गोविंदं ब्रजसुंदरीगणवृतं पश्यामि हृष्यामि च ॥ १ ॥

“ साखि, कुंजवनामध्ये ज्याला ब्रजसुंदरींनी वेढिले आहे, ज्याच्या हातांतील मुरली मला पाहातांच गळून पडली आहे, माझ्या अवलोकनाने कुंटलभ्रुकुटीलतायुक्त गोपाना जो नेत्रकटाक्षाने दूर करीत आहे, घर्मजलाने ज्याचे गंडस्थल (गाल) अगदी आर्द्र झाले आहे व ज्याचे मनोहर वदनकमल सलजस्मितसुधेने सुंदर दिसत आहे, अशा त्या हृदयमनोभि-
राम गोविंदाला, साखे, मी कधी ग पाहीन ? ”

दुरालोकस्तोकस्तवकनवकाशोकलतिका-

विकाशः कासारोपवनपवनोऽपि व्यथयति ॥

अपि आम्यद्भृंगीराणितरमणीया न मुकुल-

प्रसूतिश्चूतानां साखे शिखरिणोयं सुखयति ॥ २ ॥

“ हे साखि ! विरहजन्य तापामुळे या अशोकाच्या नूतन प्रफुल्ल पुष्प-
गुच्छापासून मला अत्यंत ताप होत आहे; सरोवराजवळच्या उपवनांतला सुगंधशीतलवायूही अग्नीप्रमाणे भासत आहे व ज्यांवर भ्रमरी मधुर गुंजी घालीत आहेत, अशा रमणोय आम्रमंजरीसुद्धां मला सुख देत नाहीत. ”

साकूतस्मितमाकुलाकुलगलद्धंमिल्लमुल्लासित-

भ्रुवलांकमलीकदर्शितभुजाबालाद्धहस्तस्तनम् ॥

गोपीनां निभृतं निरीक्ष्य ललितां कांचिच्चिरं चिंतयन्

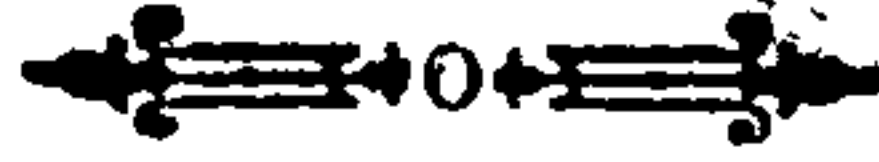
अंतर्मुग्धमनोहरो हरतु वः क्लेशं नवः केशवः ॥ ३ ॥

ब्रजगोपसुंदरींची साभिनय सहास्य मुखकमले, कामोद्रेकाने मोकळ्या झालेल्या त्यांच्या वेण्या, आनंदातिरेकाने विस्तृत झालेल्या त्या भ्रुकुटीलता, जंभणादिमिषाने हस्त वर करून प्रकट केलेले स्तन, इत्यादि मूर्खांचे (अघीर) मन हरण करणाऱ्या प्रकारांचे अंतःकरणांत चिंतन करून राधेवांचून सर्व गोपीविषयी ज्याने अभिलाष टाकला आहे, तो शृंगाररस-
प्रिय नवमेघःश्याम तुमचे दुःख दूर करो !

(येथे कविराज श्रीजयदेवकृत गीतगोविंदकाव्यांतर्गत

‘ अक्लेशकेशव ’ नांवाचा दुसरा सर्ग समाप्त झाला.)

सर्ग तिसरा.

कंसारिरपि संसारवासनावंधशृंखलाम् ।

राधामाधाय हृदये तत्याज ब्रजसुंदरीः ॥ १ ॥

जीवाला बद्ध करणाच्या संसारवासनेच्या साखळदंडाप्रमाणे असणाऱ्या त्या राधेची कंसविमर्दन श्रीकृष्णानेही आपल्या अन्तःकरणांत प्रतिष्ठा करून इतर गोपांगनांचा त्याग केला.

इतस्ततस्तामनुमृत्य राधिकामनंगवाणत्रणखिन्नमानसः ॥

कृतानुतापः स कलिंदनंदिनीतटांतकुंजे विषसाद् माधवः ॥२॥

मदनवाणत्रणाने खिन्नांतःकरण झालेला तो श्रीकृष्ण कृतापराधाबद्दल पश्चात्ताप पावून, कालिंदीतटनिकुंजामध्ये इकडे तिकडे त्या राधेला शोधून (ती न सांपडल्यामुळे) अतिशय उद्विग्न झाला.

सप्तमः प्रबन्धः ।

(राग--गुर्जरी, ताल--प्रतिमंठ)

मामियं चलिता विलोक्य वृतं वधूनिचयेन ।

सापराधतया मयापि न वारितातिभयेन ॥१॥

हरि हरि हतादरतया गता सा कुपितेव ॥ धृ० ॥

किं करिष्यति किं वदिष्यति सा चिरं विरहेण ।

किं जनेन किं धनेन किं मम जीवितेन गृहेण ॥ हरि० ॥२॥

चिंतयामि तदाननं कुटिलभुरोषभरेण ।

शोणपद्ममिवोपरिभ्रमताकुलं भ्रमरेण ॥ हरि० ॥३॥

तामहं हृदि संगतामनिशं भृशं रमयामि ।

किं वनेऽनुसरामि तामिह किं वृथा विलपामि ॥ हरि० ॥४॥

तान्वि खिन्नमसूयया हृदयं तवाकलयामि ।

सन्न धेषि कुतो गतासि न तेन तेऽनुनयामि ॥ हरि० ॥५॥

दृश्यसे पुरतो गतागतमेव मे विदधासि ।

किं पुरेव ससंभ्रमं परिरंभणं न ददासि ॥ हरि० ॥६॥

क्षम्यतामपरं कदापि तवेदृशं न करोमि ।

देहि सुंदरि दर्शनं मम मन्मथेन दुनोमि ॥ हरि० ॥७॥

वर्णितं जयदेवकेन हरेरिदं प्रणतेन ।

किंदुबिल्वसमुद्रसंभवररोहिणीरमणेन ॥ हरि० ॥८॥

“ माझ्या हातून घडलेल्या अपराधांच्या भयाने मला जिवें निवारण करितां आले नाही, अशी ती राधा, मला गोपीसमूहानें परिवेष्टित पाहून व आपला यानें अनादर केला असें समजून व क्रोधाविष्ट होऊन, हाय ! हाय ! कोठें दुसरीकडे निघून गेली कळत नाही ! माझ्या चिरकालच्या घडलेल्या विरहानें ती राधा, विरहतापशमनार्थ काय काय उपाय करित असेल ? आपल्या सखीजनांशीं काय काय बोलत असेल ? राधेशिवाय मला या लोकांकडे, संपत्तीकडे व घरादाराकडे बघून तरी काय करावयाचें आहे ? मला प्रत्यक्ष माझ्या जीविताचीसुद्धां किंमत नाही. (तात्पर्य, राधेशिवाय सर्व कांहीं निष्फल आहे.) क्रोधातिशयानें ज्याच्या भुकुटी वक्र झाल्या आहेत व जें परिभ्रमण करणाऱ्या भ्रमरांनीं युक्त असणाऱ्या रक्तपंकजाप्रमाणें शोभत आहे, त्या राधामुखकमलाचें मी ध्यान करितों; त्या राधेच्या मनोहर मूर्तीचीच मी आपल्या हृदयांत प्रतिष्ठापना केली आहे व तिजशीं वारंवार अतिशय रममाण होत असतो; पण छे ! अशा निर्जन स्थानीं व्यर्थ विलाप करून काय उपयोग ! ह्या वनामध्ये त्या राधेला शोधावी हेंच बरें. हे कृशगाली राधे ! मला असें वाटतें कीं, तूं केवळ मत्सरानेंच खिन्नचित्त झाली आहेस; तूं कोठें गेली आहेस, हें न समजल्यानें मी येथूनच नमस्कार करून तुझी प्रार्थना करित आहे; राधे, तूं मजपुढून जात येत असल्यासारखी मात्र दिसतेस; पण पूर्ववत् तात्काल आलिंगन देत नाहीस ! हे सुंदरी ! कृतापराधांची मला क्षमा कर; म्हणजे मी यापुढें तसे अपराध कधीही करणार

नाहीं. तरी सुंदरी ! आतां मला दर्शन देऊन धन्य कर; मला हा मदनाचा दारुण भडिमार सहन होत नाही. ” क्षीरसमुद्रांत उत्पन्न झालेल्या रोहिणीपती चंद्राप्रमाणें किंदुबिल्वकुलांत जन्म पावलेल्या कविवर श्रीजयदेवानें हें श्रीकृष्णस्तवनपर काव्य केलें आहे.

हृदि विलसताहारो नायं भुजंगमनायकः ।

कुवलयदलश्रेणी कंठे न सा गरलद्युतिः ॥

मलयजरजो नेदं भस्म प्रियारहिते मयि ।

प्रहर न हरभ्रांत्यानंग क्रुधा किमु धावसि ॥ १ ॥

“ हे मदना ! तूं क्रुद्ध होऊन राधाविरहानें व्यथित झालेल्या मला मारण्याकरितां कां धावून येत आहेस ? मला शंकरच समजून मजवर वृथा प्रहार करूं नकोस ! माझ्या गळ्यांत सर्पासारखी दिसणारी वस्तू शेष नसून तो विरहतापशांथर्थ गळ्यांत धारण केलेला कमलांच्या देठांचा हार आहे; कंठभागी जो नीलवर्ण दिसत आहे, तें हालाहल वीष नसून ती नीलकमलांची माला आहे; त्याप्रमाणेंच माझ्या शरिरावर जो पांडुरवर्ण तुला दिसत आहे, तो भस्माचा नसून ती तापपरिहारार्थ लावलेली चंदनाची उटी आहे. ”

पाणौ मा कुरु चूतसायकममुं मा चापमारोपय ।

क्रीडानेर्जितविश्व मूर्च्छितजनाघातेन किं पौरुषम् ॥

तस्या एव मृगीदृशो मनसिजप्रैखत्कटाक्षानल- ।

ज्वालाजर्जरितं मनागपि मनो नाद्यापि संधुक्षते ॥ २ ॥

“ आपल्या क्रीडांनीं सकल विश्वाला जिंकणाऱ्या मदना ! तूं आपल्या हातांत आम्रमंजरीरूप बाण धारण करूं नकोस; हातांत बाण धारण करण्याची इच्छा झालीच असेल तर तो तुसता घे; पण धनुष्याला जोडून मजवर शरसंधान करूं नकोस; कारण हे रतिपते ! कुरंगदृष्टी राधेच्या नयनशरांनीं माझे मन अत्यंत विद्व झालें असल्यानें तें अगदीं अस्वस्थ झालें

आहे; आधीच मूर्च्छित झालेल्या पुरुषावर पुनः आघात करून त्याला जर्जर करण्यांत काय पुरुषार्थ ! ”

॥ भ्रूपलत्रो धनुरपांगतरंगितानि । बाणा गुणः श्रवणपालिरिति स्मरेण ॥

तस्याममंगजयजंगमदेवताया-। मस्त्राणि निर्जितजगंति किमर्पितानि ॥३॥

“ ज्या मदनानें आपल्या अमोघ आणि अजिंक्य अस्त्रांनीं भुवनत्रयाला जिंकिलें, तीं विजयी अस्त्रें त्यानें राधारूपधारी देवतेला अर्पण केलीं काय ? कारण मला तीं तिजजवळ दिसत आहेत; तिची भ्रुकुटीलता धनुष्याकार असून, नेत्रकटाक्ष बाणांप्रमाणें दिसत आहेत आणि कानाची पाळी ही प्रत्यंचाच (धनुष्याची दोरी) आहे असें वाटतें. ”

भ्रूचापे निहितः कटाक्षविशिखो निर्मातु मर्मव्यथां ।

श्यामात्मा कुटिलः करोतु कवरीभारोपि मारोद्यमम् ॥

मोहं तावदयं च तन्वि तनुतां विंवाधरो रागवान् ।

सद्वृत्तस्तनमंडलस्तव कथं प्राणैर्मम क्रीडति ॥ ४ ॥

“ हे कृशांगी राघे ! तुझ्या भ्रुकुटीरूप धनुष्यावर आरोपित केलेला नेत्रकटाक्षरूप बाण माझ्या मर्मस्थानीं पीडा देवो ! कारण अंतःकरण विदारण करणें हा बाणाचा धर्मच आहे; तुझे हे कृष्णवर्ण कुरळे केस माझ्या हृदयांत मदनोद्दीपन करोत ! कारण ज्यांचें अंतःकरण मलीन आहे, अशांना असें करणेंच उचित; त्याचप्रमाणें विंबफलाप्रमाणें शोभणारा हा तुझा रक्ताधर माझी बुद्धी भ्रष्ट करून मजमध्ये व्यामोह उत्पन्न करो; कारण विषयी जनांकडून मोह हा पडावयाचाच; पण तुझे हे वर्तुलाकार उत्तम पयोधर माझे प्राण कां बरें कासावीस करीत आहेत ? राघे ! हा नियमच आहे कीं, सन्मार्गगामी जे आहेत, ते परप्राणघात कधींही करीत नाहींत. ”

तानि स्पर्शसुखानि ते च तरलाः स्निग्धा दृशोर्विभ्रमाः ।

तद्वक्त्रांबुजसौरभं स च सुधास्यंदी गिरां वक्रिमा ॥

सा विंवाधरमाधुरीति विषयासंगोपि मन्मानसं ।

तस्यां लग्नसमाधि हंत विरहव्याधिः कथं वर्तते ॥ ५ ॥

“ हे राधे ! तें तुझें स्पर्शसुख, ते चंचल व प्रेमयुक्त नेत्रकटाक्ष, तो वदन-कमलसुगंध, ती तुझी अमृतमय वक्रवाणी आणि ते विवाधरमाधुर्यादि रूप-रसस्पर्शगंधशब्दादि विषय यांत हें माझें मन निमग्न असतां, हाय! हाय! माझी विरहव्यथा कशी विनाश पावत नाही ? ध्यानयुक्त समाधी दुःखमय नसून आनंदमय असतो हा तर सार्वत्रिक अनुभव; तर मग मलाच या समाधी-पासून कां सौख्य मिळत नाही ? ”

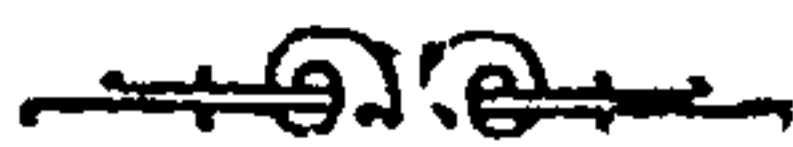
तिर्यक्कण्ठविलोलमौलितरलोत्तंसस्य वंशोच्चरत्-
गीतस्थानकृतावधानललनालक्षैर्न संलक्षिताः ॥

संमुग्धं मधुसूदनस्य मधुरे राधामुखेदौ मृदु-
स्पंदं कंदालितारिचरं ददतु वः क्षेमं कटाक्षोर्मयः ॥ ६ ॥

वेणुवादनामुळे ज्याचा कंठ किंचित् वांकडा झाला होता, किरीट किंवा मस्तक दोलायमान होऊन त्यावरील भूषणेंही आंदोलित झालीं होती, त्या श्रीकृष्णाचे राधेच्या सुंदर मुखचंद्रावर खिळलेले नेत्रकटाक्षतरंग, ज्यांवर अन्य गोपीचें सर्व लक्ष वेणुवादनाकडे लागल्याकारणानें त्यांची दृष्टी नव्हती, ते तुम्हां सर्वांचें मंगल करोत !

(येथें कविराज श्रीजयदेवकृत गीतगोविंदकाव्यांतर्गत
' मुग्धमधुसूदन ' नांवाचा तिसरा सर्ग समाप्त झाला.)

सर्ग चवथा.

यमुनातीरवानीरनिकुंजे मंदमास्थितम् ।

प्राह प्रेमभरोद्भ्रांतं माधवं राधिकासखी ॥ १ ॥

यमुनातीरावरील एकांत वेतसलतागृहांत राधाप्रेमातिशयानें उद्विग्नचित्त होऊन तटस्थ बसलेल्या श्रीकृष्णाला राधेची सखी म्हणालीः—

अष्टमः प्रबंधः ।

[राग-कर्नाटक, ताल-एकताली.]

निंदति चंदनमिंदुकिरणमनुनिंदति खेदमधीरम् ॥

व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयाति मलयसमीरम् ॥१॥

सा विरहे तव दीना ॥ माधव मनसिजविशिखभयादिव-
भावनया त्वयि लीना ॥ धृ० ॥

अविरलनिपतितमदनशरादिव भवद्वनाय विशालम् ।

स्वहृदयमर्मणि वर्म करोति सजलनलिनीदलजालम् ॥सा विरहे॥२॥

कुसुमविशिखशरतल्पमनल्पविलासकलाकमनीयम् ।

व्रतमिव तव परिम्भसुखाय करोति कुसुमशयनीयम् ॥सा०॥३॥

वहति चलितविलोचनजलधरमाननकमलमुदारम् ।

विधुमिव विकटविधुंतुददन्तदलनगलितामृतधारम् ॥ सा० ॥४॥

विलिखाति रहासि कुरङ्गमदेन भवन्तमसमशरभूतम् ।

प्रणमति मकरमधो विनिधाय करे च शरं नवचूतम् ॥सा० ॥५॥

प्रतिपदमिदमपि निगदाति माधव तव चरणे पतिताहम् ।

त्वयि विमुखे मयि सपदि सुधानिधिरपि तनुते तनुदाहम् ॥सा०॥६॥

ध्यानलयेन पुरः परिकल्प्य भवंतमतीव दुरापम् ।

विलपति हसति विपीदति रोदिति चंचति मुंचति तापम् ॥सा०॥७॥

श्रीजयदेवभणितमिदमधिकं यदि मनसा नटनीयम् ।

हरिविरहाकुलवल्लवयुवातिसखीवचनं पठनीयम् ॥ सा० ॥८॥

“ हे माधवा ! माझी सखी राधा तुझ्या विरहानें अगदी व्याकुळ झाली आहे; तुझ्या चिंतनेकरून तुझ्या हृदयांत प्रवेश केला म्हणजे तरी निदान मदनबाणांपासून कांहीं पीडा होणार नाही अशा समजुतीनें, ती अगदी लीन झाली आहे; विरहानलानें ती इतकी व्रस्त झाली आहे की, ती अत्यंत शीतल असा जो चंदन त्यालाही दूपणें देत असून आल्हादकारक

चंद्रकिरणांनीही तिला पीडाच होते; मलयवायू, त्या पर्वतावरील चंदनवृक्षांच्या ढोळीत राहाणाऱ्या सर्पांच्या फुत्कारांनी दूषित झाला असल्याकारणाने, तो थंड असतांही तिला विषासारखा भासतो. कृष्णा, मदनाच्या निरंतर शरवृष्टीपासून तुझे रक्षण करण्याकरितां ती राधिका आपल्या वक्षःस्थलावर सजल कमलपत्राचें आच्छादन करित आहे. हे कृष्णा तुझ्या गाढालिंगनसुखलालसेनें ती नानाविध विलासांनीं युक्त अशी सुंदर पुष्पशय्या तयार करून, ती शय्या कुसुमशर जो मदन त्याच्या वाणांप्रमाणें दुःखद असतांही तिचा आश्रय करित आहे. (तात्पर्य; तुझ्या प्राप्तीकरितां ती शरशय्याशयनरूप दारुण व्रताचरण करित आहे.) भयंकर राहूच्या जवळ्यांत सांपडून दाढेखालीं रगडला गेल्यामुळें अमृत स्रवणाऱ्या चंद्राप्रमाणें, हे यादवा ! राधेचें सुंदर वदनकमल अश्रुवर्षावानें शोभत आहे. (तुझ्या विरहदुःखानें ती व्याकुळ होऊन धाय धाय रडत आहे.) हे कृष्णा ! राधा एकांतांत असली म्हणजे तुझ्या मदनतुल्य स्वरूपाची कस्तुरीनें प्रतिमा काढून नूतन आम्रमंजरीरूप वाण तिच्या (चित्राच्या) हातीं देऊन नंतर त्या प्रतिमेला प्रणाम करिते, हे माधवा ! राधा तुझ्या चरणीं लीन होऊन वारंवार अशी प्रार्थना करिते कीं, “ हे कृष्णा ! हे गोविंदा ! मी शरण आहे; तूं मला आज पराङ्मुख झालास म्हणून हा सुधाकर चंद्रसुद्धां माझें अंग जाळीत आहे. ” हे रमापते ! ती माझी सखी आपल्या ठायीं तिचें चित्त अगदीं एकाग्र झाल्याकारणानें, दासी द्वारेंही आपण दुर्लभ असतां आपण जणूं काय समोरच अहा अशी कल्पना करून हांसूं लागते व आपण आलिंगन देत नाहीं म्हणून खिन्न होते. ‘ आलिंगन नाहीं तर नाहीं; पण नुसतें माझ्याकडे प्रेमानें पाहायचें सुद्धां नाहीं ! ’ असें म्हणून रडूं लागते. पहिलें ठिकाण सोडून दुसरीकडे जाते, कृष्ण दृष्टीस पडल्यावर सर्व कांहीं होईल असें म्हणून पुन्हां ध्यान करूं लागते व मग त्या सुखानंदांत चिंतातापांपासून पराहुत होते किंवा चिंता-

चाप विसरते. ” हे कृष्णभक्त ! तुम्हांला आनंदातिशयानें नाचावयाचें असेल तर हें श्रीजयदेवकविकृत (गीतगोविंद) काव्यांतील हरिविरहानें व्याकुळ झालेल्या राधासखीचें पद्यरूप भाषण पाठ करा !

आवासो विपिनायते प्रियसखीमालाऽपि जालायते ।

तापोऽपि श्वासितेन दावदहनज्वालाकलापायते ॥

साऽपि त्वद्विरहेण हंत हरिणारूपायते हा कथं ।

कंदर्पोऽपि यमायते विरचयच्छार्दूलविक्रीडितम् ॥ १ ॥

“ हे यादवा ! हाय ! हाय ! तुझ्या विरहानें त्या राधेला विलासमंदिर अरण्यवत् भासतें; सखीगण स्वेच्छेनुरूप तिला इकडे तिकडे जाऊं देत नसल्यामुळें तो तिला हरिण धरण्याच्या जाळ्याप्रमाणें भासतो. तिचा श्वासोच्छ्वास उष्ण वहात असल्यानें तो वणव्याच्या दुःसह ज्वालेप्रमाणें भयंकर वाटतो; व्याघ्राप्रमाणेंच निव्वळ खेळ करणारा हा मदन तिला प्रत्यक्ष यमाप्रमाणें भासतो; एकूण त्या राधेची स्थिती वणव्यांत सांपडलेल्या हरिणीप्रमाणें भयंकर झाली आहे. ”

नवमः प्रबंधः ।

[राग-देशांक; ताल-एकताली.]

स्तनविनिहितमपि हारमुदारम् ।

सा मनुते कृशतनुरिव भारम् ॥१॥

राधिका तव विरहे केशव ॥ धृ० ॥

सरसमसृणमपि मलयजपंकम् ।

पश्यति विषमिव वपुषि सशंकम् ॥ राधिका० ॥ २ ॥

श्वसितपवनमनुपमपरिणाहम् ।

मदनदहनमिव वहति सदाहम् ॥ राधिका० ॥ ३ ॥

दिशि दिशि किरति सजलकणजालम् ।

नयननलिनमिव विगलितनालम् ॥ राधिका० ॥ ४ ॥

नयनविषयमपि किसलयतल्पम् ।

कलयति विहितहुताशविकल्पम् ॥ राधिका० ॥ ५ ॥

त्यजति न पाणितलेन कपोलम् ।

बालशशिनामिव सायमलोलम् ॥ राधिका० ॥ ६ ॥

हरिरिति हरिरिति जपति सकामम् ।

विरहविहितमरणेव निकामम् ॥ राधिका० ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितमिति गीतम् ।

सुखयतु केशवपदमुपनीतम् ॥ राधिका० ॥ ८ ॥

“ हे केशवा ! तुझ्या विरहानें राधा इतकी क्षीणशरीर झाली आहे की, स्तनद्वयावरून रुळणारा बहुमूल्य रत्नहार तिला जड वाटतो; तुझ्या विरह-तापानें जळणाऱ्या शरिराला शीतोपचारार्थ लाविलेली शीतल सुगंधित द्रव-रूप मलयजचंदनाची उटी विषलेपनाप्रमाणें भयंकर वाटते; ती आपला अनुपम, अती दीर्घ व अत्यंतोष्ण श्वास--निश्वासवायू कामाग्निप्रमाणेंच धारण करति आहे (सहन करित आहे); देठापासून खुडून टाकलेलें कमल जसें पाण्यामध्ये इकडे तिकडे तरंगत असतें त्याप्रमाणें ती राधा आपली दर्शनलालसा धरून अश्रुपूर्णनेत्रांनी प्रत्येक दिशेकडे पहात आहे; (ती तुला सर्वत्र शोधित आहे;). हे कृष्णा ! तुझ्याकरितां तिनें मुद्दाम तयार केलेली कोमल पल्लवशय्या, (तिच्या डोळ्यांपुढें प्रत्यक्ष असतांही) ती तिला विरहसंतापानें अग्नीचीच केली आहे की काय असा भास होत आहे; कृष्णा ‘ दिवस गेला रात्र कशी दवडावी ? ’ या चिंतेनें सायंकाली एका करतलावर एक गाल ठेवून ती राधा निश्चलपणें विचार करूं लागली म्हणजे त्या गालाची शोभा द्वितीयेच्या चंद्राप्रमाणें दिसूं लागते. (या ठिकाणी कवीनें योजिलेली उपमा अगदी अनुपम आहे; कशी ती पहा:— सायंसंध्याप्रकाश आरक्त असतो, त्याप्रमाणेंच दस्ततलही रक्तवर्णच असतो; त्या सायंसंध्याप्रकाशांत द्वितीयेच्या बालचंद्राची निश्चल कोर फारच बहारीची

असते; त्याप्रमाणेंच इकडे आरक्त हस्ततलावर टेकलेल्या गालाचा खालील भाग अगदी हुबेहूब कोरेप्रमाणें दिसत असतो व तोही चंद्राप्रमाणेंच निश्चल असतो.) हे माधवा ! तुझ्या विरहानें ती मरणोन्मुख होऊन तुझ्याच अत्यंत निदिध्यांस घरून एकसारखी ' हरि ! हरि ! ' असा जप करीत आहे. " हें श्रीजयदेवकवीचें पद्य, यांत वर्णिलेला केशव हेंच ज्यांचें विश्रांतिस्थान, अशा कृष्णभक्तांना सुखद होवो !

सा रोमांचति सीत्करोति विलपत्युत्कंपते ताम्याति ॥

ध्यायत्युद्भ्रमति प्रमीलति पतत्युद्याति मूर्च्छत्यपि ॥

एतावत्यतनुज्वरे वरतनुर्जीवेन्न किं ते रसात्—।

स्ववैद्यप्रतिम प्रसीदासि यदि त्यक्तोन्यथा हस्तकः ॥ १ ॥

“ हे अश्विनीकुमारतुल्य माधवा ! तुझ्या विरहतापानें ती रोमांचित हांते, सत्कारशब्द करिते, विलाप करिते, थरथर कांपूं लागते. कधी कधी तिला ग्लानि येते, ती चिंतामग्न असते; भ्रांतचित्त होऊन डोळे मिटून घेते; भूमीवर घडाघड अंग टाकते; (लोळण घेते) पुनः उठते, क्षणांत मूर्च्छित होते; अशा प्रकारची तिला सर्व ज्वरित माणसाची लक्षणे होत आहेत. हे वैद्यराज ! आपण प्रसन्न होऊन तिच्या रोगाची चिकित्सा करून जर तिला शृंगाररस-अपिघ द्याल, तरच त्या सुकुमार राधेची कांहीं धडगत आहे; आपण तसें न केल्यास बोलण्याची शक्तीही नसल्यामुळें हातांनी खुणा करून ती मनांतील भाव व्यक्त करीत आहे, तेंही बंद पडेल. ”

स्मरातुरां दैवतवैद्यहृद्य त्वदंगसंगामृतमात्रसाध्याम् ॥

विमुक्तवाधां कुरुषे न राधामुपेंद्रवज्रादपि दारुणोऽसि ॥ २ ॥

“ हे अश्विनीकुमारतुल्य सुंदर माधवा ! हे उपेंद्रा ! तुझ्या अंगस्पर्शामृतरूप औषधावांचून जिचा रोग दूर होणार नाही, अशा मदनपीडित राधेची व्यथा जर तूं हरण करणार नाहीस, तर तुझें अंतःकरण इंद्रवज्रापेक्षांही कठिणतर आहे. ”

कंदर्पज्वरसंज्वराकुलतनोराश्चर्यमस्याश्चिरं ।

चेतश्चंदनचंद्रमःकमलिनीचिंतासु संताम्यति ॥

किंतु क्षांतिवशेन शीतलतनुं त्वामेवमेकं प्रियं ।

ध्यायंती रहसि स्थिता कथमसौ क्षीणा क्षणं प्राणिति ॥ ३ ॥

“ हे माधवा, मदनज्वरानें तत्तशरीर झालेल्या त्या राधेला चंदन, चंद्र, कमलिनी, इत्यादि शीतल पदार्थांचें स्मरण होण्याबरोबर अधिकच संताप होतो, हें मोठें आश्चर्य आहे; परंतु याहीपेक्षां विशेष आश्चर्य हें कीं, एकांत-स्थानीं प्रिय जो तूं त्या शीतलतनू तुझ्याच स्मरणानें ती क्षीणतनू राधा क्षणमात्र प्राण धारण करिते. ” (शीतल पदार्थांपासून ताप होत असतां तूं शीतलतनू असूनही तुझ्या स्मरणानें ताप नाश होतो हें महदाश्चर्य.)

क्षणमपि विरहः पुरा न सेहे । नयननिमीलनखिन्नया ययाते ॥

श्वसिति कथमसौ रसालशाखां । चिरविरहेण विलोक्य पुष्पिताम्रम् ॥४॥

“ ज्या राधेला कृष्णा ! तुझा विरह एक क्षणभरही सहन होत नसे, अहो, ज्या राधेनें डोळ्यांचे मेषोन्मेष (उघडझांक) उत्पन्न करणाऱ्या ब्रम्ह-देवाला कितीतरी दोष द्यावेत; कारण तितकाच वेळ कृष्णाचे अवलोकनांत व्यत्यय येतो; पण तीच राधा आतां तुझा चिरकालवियोग झाला असतांही या वसेतऋतूंत मोहोरानें फुललेल्या आम्रशाखा समोर पाहात असूनही जीव धारण कसा करते हेंच समजत नाही. ”

वृष्टिव्याकुलगोकुलावनरसादुद्बृत्य गोवर्धनं ।

विभ्रद्बलवसुंदरीभिराधिकानंदाच्चिरं चुंबितः ॥

कंदर्पेण तदर्पिताधरतटीसिंदूरमुद्रांकितो ।

बाहुर्गोपतनोस्तनोतु भवतः श्रेयांसि कंसद्विपः ॥ ५ ॥

गोपशरीरधारी कंसविमर्दक कृष्णानें आपल्या ज्या बाहूनें, जलवृष्टीनें व्याकुल झालेल्या गोकुलवासी गोपसमूहाचें, गोवर्धन पर्वत वर उचलून रक्षण केलें, त्यामुळें आनंदचित्त होऊन ब्रजसुंदरींनीं ज्या बाहूचें चुंबन घेतलें व

प्रेमभरानें त्या कामासक्त गोपांगना आपल्या अधरोष्ठांनी त्या हातांचें चुंबन घेत असतांना जो हात रंजित झाला होता, तो हात तुम्हां कृष्ण-भक्तांचें मंगल करो !

(येथें श्रीकविराजयज्ञयदेवकृत गीतगोविंदकाव्यांतर्गत 'स्निग्धमाधव' नांवाचा चवथा सर्ग समाप्त झाला.)

सर्ग पांचवा.

अहमिह निवसामि याहि राधा—। मनुनय मद्वचनेन चानयेथाः ॥

इति मधुरिपुणा सखीनियुक्ता । स्वयमिदमेत्य पुनर्जगाद् राधाम् ॥ १ ॥

“ हे सखि ! मी या कुंजवनांत एकांतस्थानीं वसतो; तूं राघेकडे जा, माझा निरोप सांगून तिचें शांतवन कर व तिला इकडे घेऊन ये; ” असें सांगून कृष्णानें धाडलेल्या सखीनें राघेकडे जाऊन तिला स्वतः पुढील निरोप सांगितलाः—

दशमः प्रबंधः ।

[राग—वराडी; ताल—रूपक.]

वहति मलयसमीरे मदनमुपनिधाय ।

स्फुटति कुसुमनिकरे विरहिहृदयदलनाय ॥ १ ॥

तव विरहे वनमाली सखि सीदति ॥ धृ० ॥

दहति शिशिरमयूखे मरणमनुकरोति ।

पताति मदनविशिखे विलपति विकलतरोति ॥ दहति० ॥ २ ॥

ध्वनति मधुपसमूहे श्रवणमपिदधाति ।

मनसि वलितविरहे निशिनशि रुजमुपयाति ॥ दहति० ॥ ३ ॥

वसति विपिनविताने त्यजति ललितमपिधाम ।

लुठति धरणिशयने बहु विलपति तव नाम ॥ दहति० ॥ ४ ॥

रणति पिकसमवाये प्रतिदिशंमनुयाति ॥

हसति मनुजनिचबे निजविरहमपकपति नेति ॥ दहति० ॥५॥

स्फुरति कलरवरावे स्मरति भाणितमेव ॥

तव रतिसुखविभवे बहु गणयति सुगुणमतीव ॥ दहति० ॥६॥

त्वदाभिधशुभदमासं वदति नरि शृणोति ॥

तमपि जपति सरसं परयुवतिपु न रतिमुपैति ॥ दहति० ॥७॥

भणति कविजयदेव इति विरहविलसितेन ॥

मनसि रभसविभवे हरिरुदयतु सुकृतेन ॥ दहति० ॥८॥

“ हे राधे ! मदनाला साह्यभूत होऊन हा दक्षिणवायू वाहून लागला म्हणजे आणि विरही जनांचें हृदय विदारण करण्याकरितां पुष्पसमुच्चय प्रफुल्ल होऊं लागतांच, तुझ्या विरहानें कृष्ण अगदीं व्याकुळ होतो; आपल्या शीतल किरणांनीं चंद्र प्रकाशं लागला असतां त्या तापानें कृष्ण मरणोन्मुख होतो; व मदनवाण हृदयांत बोचले म्हणजे तो अतिशय विव्हल झालेला रमानायक पुष्कळ विलाप करतो; याप्रमाणें तुझ्या वियोगजन्य तापानें तो अगदीं तस्त झाला आहे. मधुपान करणारा भ्रमरसंघ मधुर गुंजारव करूं लागला कीं, तो आपलीं कर्णरंध्रें करांगुल्यांनीं झांकून घेतो; दिवसेंदिवस वृद्धिगत होत चाललेल्या विरहव्यथेनें प्रत्येक रात्री त्याला अतोनात पीडा सहन करावी लागते; याला तुझ्या विरहाशिवाय अन्य कारण नाहीं. तो आपल्या सुंदर विलासमंदिराचा त्याग करून अरण्यवास स्वीकारतो, जमिनीवर गडबडां लोळतो व “हे राधे! हे राधे!” असा तुझ्या नांवाचा एकसारखा जप करून धाय धाय रडतो; अखिल सौंदर्याचें केवळ स्थानच असें तें कृष्णाचें सुंदर शरीर तुझ्या वियोगामुळें दग्ध होत आहे; मधुर रव करणारा कोकिलसमुदाय मधुरालाप काढूं लागला, म्हणजे तुझाही कोकिलासारखा आवाज असल्यानें त्यांचा आवाज तो तुझाच शब्द असावा, या आंतीनें जिकडे जिकडे तो आवाज निघाला असेल तिकडे तिकडे तो परिभ्रमण करतो; मनुष्यें हसूं

लागली की, तो तुझ्या विरहदुःखाची निर्भर्त्सना करून आपलें दुःख लपवितो; कारण सर्व लोक आनंदांत असले म्हणजे दुःखी मनुष्यही आपलें दुःख बाजूला ठेवितो, हा सार्वत्रिक अनुभवच आहे. पक्षिगणांचा मंजुल शब्द सुरू झाला, म्हणजे त्याला तुझ्या समागमसुखाच्या वेळीं केलेल्या संभाषणाची आठवण होते व ती स्मृती जागृत झाली म्हणजे पुढें तुझ्या क्रीडासुखोत्पत्तीचें स्मरण होतें; याप्रकारें तुझ्या विरहतापामुळें तो भ्रांतचित्त होऊन अतिशय दुःख करतो; तुझ्याच नांवाचा म्हणजे ' राधा ' या नांवाचा जो महिना आहे, (ज्याला प्राकृतभाषेंत वैशाख असें म्हणतात) त्या शुभद महिन्याचें लोकांनीं नांव घेतलेलें ऐकतांच तो तुझ्या रसभरित नांवाचा जप करावयास लागतो; तुझ्याशिवाय अन्य सुंदरीपासून त्याला मुळांच सुख मिळत नाही; एवंच तुझ्या त्याला सारखा निदिध्यास लागल्यामुळें तो अत्यंत क्लेश पावत आहे. ” या जयदेवकृत पद्यांत श्रीकृष्णाची विरहामुळें झालेली वियोगावस्था वर्णिलेली आहे; जयदेवासारख्या कृष्णपदीं जडलेल्या हर्षातिशयानें प्रफुल्ल चित्तांत पूर्वार्जितपुण्यानुरूप तो श्रीकृष्ण-परमात्मा आविर्भूत होवो !

पूर्वं यत्र समं त्वया रतिपतेरासादिताः सिद्धयः ।

तस्मिन्नैव निकुंजमन्मथमहातीर्थे पुनर्माधवः ॥

ध्यायंस्त्वामनिशं जपन्नपि तवैवालापमंत्रावलिं ।

भूयस्त्वकुचकुंभनिर्भरपरीरंभामृतं वाञ्छति ॥ १ ॥

“ राधे ! ज्याप्रमाणें एखादा पतित मनुष्य जन्मजरामरणादि तापत्रयांतून मुक्त होण्याकरितां एखाद्या तीर्थाच्या कांठीं ईश्वरचित्तन करीत बसतो, तद्वतच ज्या ठिकाणीं पूर्वीं श्रीकृष्णानें तुझ्यावरोवर शृंगारचेष्टा करून मदनाचे मनोरथ पूर्ण केले, त्याच ठिकाणीं म्हणजे त्याच लतानिकुंजातील आरामवाटिकेंत तो माधव वारंवार तुझें ध्यान करून तुझ्या पूर्वसंभाषणरूप मंत्रसमूहाचा जप करीत आहे व पुनः तुझ्या स्तनकलशयुग्माच्या गाढालिंग-नरूप अमृताची इच्छा करीत आहे. ”

एकादशः प्रबंधः ।

[राग-केदार, ताल-एकताली.]

रतिसुखसारे गतमभिसारे मदनमनोहरवेषम् ॥

न कुरु नितंबिनि गमनविलंबनमनुसर तं हृदयेशम् ॥१॥

धीरसमीरे यमुनातीरे वसति वने वनमाली ।

गोपीपीनपयोधरमर्दनचंचलकरयुगशाली ॥ धृ० ॥

नामसमेतं कृतसंकेतं वादयते मृदुवेणुम् ॥

बहु मनुते तनुतेतनुसंगतपवनचालितमपि रेणुम् ॥ धीर० ॥२॥

पतति पत्रे विचलति पत्रे शंकितभवदुपयानम् ॥

रचयति शयनं सचकितनयनं पश्यति तव पंथानम् ॥ धीर० ॥३॥

मुखरमधीरं त्यज मंजीरं रिपुमिव केलिसुलोलम् ॥

चल साखे कुंजं सतिमिरपुंजं शील्य नीलनिचोलम् ॥ धीर० ॥४॥

उरसि मुरारेरुपहितहारे घन इव तरलवलाके ॥

तडिदिव पीते रतिविपरीते राजसि सुकृतविपाके ॥ धीर० ॥५॥

विगलितवसनं परिहृतरशनं घटय जघनमपिधानम् ॥

किसलयशयने पंकजनयने निधिमिव हर्षनिदानम् ॥ धीर० ॥६॥

हरिरभिमानी रजनिरिदानीमियमपि याति विरामम् ॥

कुरु मम वचनं सत्वररचनं पूरय मधुरिपुकामम् ॥ धीर० ॥७॥

श्रीजयदेवे कृतहरिसेवे भणति परमरमणीयम् ॥

प्रमुदितहृदयं हरिमतिसदयं नमत सुकृतकमनीयम् ॥ धीर० ॥८॥

“ हे राधे ! ज्या ठिकाणी वायू मंद मंद वाहात आहे, त्या यमुना-
तीरावरील सुंदर लतानिकुंजांत ज्याचे हात व्रजसुंदरीच्या पीनपयोधरमर्दनाने
चंचलत्व पावल्यामुळे शोभायमान दिसतात, असा वनमाली कृष्ण वसला
आहे. हे नितंबिनि राधे ! संभोगसुखाचे केवळ सारच अशा त्या संकेत-

स्थानीं मदनासारखा सुंदर असा श्रीकृष्ण गेला आहे, तरी तूं विलंब न करितां अभिसारिकावेषानें आपल्या प्राणेश्वराकडे जा. हे राघे ! श्रीकृष्ण मंजुल वेणुवादन करीत आहे व त्यांत कृतसंकेतानुरूप तुझें नांव वाजवीत आहे; आणखी तुझ्या शरिरावरून वाहात येणाऱ्या वायूनें उडत असलेल्या धूलिकणांनाही अतिशय प्रिय मानीत आहे. पक्षीगण या झाडावरून त्या झाडावर भरान्या मारुं लागला म्हणजे आणि वृक्षांचीं जीर्ण पानें गळूं लागलीं कीं, तो चकितनयन श्रीकृष्ण तूंच येत आहेस अशा कल्पनेनें भिरिभिरी इकडे तिकडे पाहात आहे व तुझ्याकरितां मृदुपल्लवांची शेज तयार करीत त्या यमुनातीरावरील वेंतसकुंजांत बसला आहे. हे राघे ! वारंवार ' रुण्झुण रुण्झुण् ' असा शब्द करून शत्रुवत् होणारे हे आपले नृपुर काढून टाकून तूं नीलवस्त्र परिधान कर व घनांधकारानें युक्त अशा सांकेतिक लतानिकुंजांत अभिसारिकावेष धारण करून चल. हे पीतगौरतनु राधिके ! मेघाप्रमाणें चंचल अशा बलाकषक्षिमालेमध्ये जशी बीज चमकते, तशी श्रीकृष्णाच्या मुक्ताफलमालेनें विभूषित वक्षःस्थलावर, पूर्वपुण्याईनेंही केवळ दुर्लभच अशा स्थानीं पुरुषायित सुरतसमर्थी विराजमान होशील. हे कमलनयने ! कोमल पल्लवांच्या शेजेवर कटि-कांची सोडून, त्याचप्रमाणें परिधान केलेलें वस्त्रही टाकून त्या कुंजवनांत बसलेल्या श्रीकृष्णाला तूं आनांदित कर. लतानिकुंजांत सत्वर शीघ्रगतीनें जाऊन श्रीकृष्णाची कामना पूर्ण कर. श्रीहरी फार मानी आहे; मी सांगितल्याप्रमाणें तूं न करशील, तर तें तुझ्या पश्चात्तापाला कारण होईल. आटप, रात्रही संपत आली आहे." या परम रमणीय गीतामध्ये कविवर श्रीजयदेवानें ज्या सदय, प्रमुदितहृदय व पुण्यपरंपरेनेंच सुंदर अशा श्रीकृष्णाची सेवा केली आहे, त्या श्रीहरीला हे कृष्णभक्त हो ! तुम्ही प्रेमपुरःसर वंदन करा !

विकिरति मुहुः श्वासानाशाः पुरो मुहुरीक्षते ।

प्रविशति मुहुः कुंजं गुंजन् मुहुर्बहु ताम्यति ॥

रघयति मुहुः शय्यां पर्याकुलं मुहुरीक्षते ।

मदनकदनकान्तः कांते प्रियस्तव वर्तते ॥ १ ॥

“ हे सुंदरी ! तुझा तो कामग्लानीने श्रांत झालेला प्राणवल्लभ, बूं येत नाहीस असे पाहून-वारंवार उष्ण व दीर्घ श्वासनिःश्वास सोडीत आहे; तूं कोणत्या दिशेने वेशील, याचा नियम नसल्यामुळे एकसमयावच्छेदेकरून तो सर्व दिशांकडे पाहात आहे; पुन्हां तूं आली नाहीस असे पाहून तेथे बाहेरच एखाद्या निर्जीव पुतळ्यासारखा तो तटस्थ उभा राहतो, व पुनः लतानिकुंजांत माघारा जातो. “ सखी अद्याप कां आली नाही ? कोणी तिला इकडे यावयास प्रतिबंध केला काय ? किंवा भीतीमुळेच ती इकडे आली नाही ? ” अशा प्रकारचे अव्यक्त शब्द वारंवार आपल्या मनार्शांचे तो गुणगुणतो. पुनः आपल्यार्शांचे “ छे ! माझा हा तर्क खोटा आहे; ती आतां येईल. ” असे म्हणून पुनः पुनः शय्या तयार करितो; पुनः तूं येत नाहीस असे पाहून अत्यंत व्याकुल होऊन तुझी मार्गप्रतिक्षा करतो. अशा प्रकारे मदन-तापाने तो अगदी विव्हल झाला आहे. ”

त्वद्वाक्येन समं समग्रमधुना त्रिमांशुरस्तंगतो ।

गोविंदस्य मनोरथेन च समं प्राप्तं तमः सांद्रताम् ॥

कोकानां करुणस्वनेन सदृशी दीर्घा मदभ्यर्थना ।

तन्मुग्धे विफलं विलंबनमसौ रम्योऽभिसारक्षणः ॥ २ ॥

“ अग खुळे राधिके ! तुझ्या अश्रुयापूर्ण शब्दाबरोबर सूर्यही अस्तास गेला, तरी तूं अजून मीन सोडीत नाहीस काय ? अभिसारणाला युक्त असा हाच काल आहे. “ आतां ती राधा येईल. ” या श्रीकृष्णाच्या अभिलाषा-बरोबर अंधकारही निविड पडत चालला आहे; अंधारांतच अभिसारण करणे योग्य. चक्रवाकपक्ष्यांच्या विरहहृदयाकुल शब्दासारखी मीही तुला केव्हां-पाहून ‘ लवकर चल ’ अशी प्रार्थना करीत आहे; तरी तूं आपला हेका सोडून तिकडे जात नाहीस; मी तुला पुनः पुनः सांगते, आतां जास्त

विलंब लावणं तुझ्या पश्चात्तापाला कारण होईल; प्राणवल्लभाकडे जावयाला हा अभिसारकाल फारच योग्य आहे. ”

आश्लेषादनु चुम्बनादनु नखोल्लेखादनु स्वांतजात् ।

प्रोद्धोधादनु संभ्रमादनु रतारंभादनु प्रतियोः ॥

अन्यार्थं गतयोर्भ्रमान्मिलितयोः संभाषणैर्जनतोः ।

दंपत्योर्निशि को न को न तमसि त्रीडाविमिश्रो रसः ॥ ३ ॥

“ हे राघे ! एकमेकांकरितां संकेतस्थानीं गेलेल्या स्त्रीपुरुषांची गाढांध-कारांत गांठ पडली म्हणजे प्रथम आलिंगनादि क्रिया होतात; व मग उभयतां प्रसन्नचित्त होऊन एकमेकांशीं गुजगोष्ठी बोलू लागलीं म्हणजे ‘ही माझी प्रिया नाही ’ व ‘ हा माझा वल्लभ नाही ’ असें त्यांना कळते; अशाप्रकारे अंधारांत चुकून एकत्र झालेल्या जोडप्यामध्ये कोणकोणत्या लज्जायुक्त रसांचें आविष्करण होत नाही सांग बरे ? अर्थात् शृंगाररसाची उत्पत्ती होते. ”

सभयचकितं विन्यस्यंतीं दृशं तिमिरे पथि ।

प्रतितरु मुहुः स्थित्वा मंदं पदानि वितन्वतीम् ॥

कथमपि रहः प्राप्तामंगैरनंगतरंगिभिः ।

सुमुखि सुभगः पश्यन् स त्वामुपैतु कृतार्थताम् ॥ ४ ॥

“ हे सुवदने राघे ! अंधारामध्ये अदृश्य मार्गानें जातां जातां भयचकित होऊन मार्गें पुढें पाहात व वारंवार प्रत्येक वृक्षाखाली थांबून पुनः मंद मंद पावले टाकीत चाललेली, गाढांधकारांत कोणत्या तरी प्रकारानें इच्छित स्थली जाऊन पोहोचलेली व मदनतरंगांनीं तरंगित झालेली अशी जी तू त्या तुला या स्थितीत पाहिल्याधरोबर त्या श्रीकृष्णाला कृतार्थ झाल्यासारखें वाटेल, ”

राधामुग्धमुखारविंदमधुपस्त्रैलोक्यमौलिस्थली ।

नेपथ्योचितनीलरत्नमवनीभारावतारक्षमः ॥

स्वच्छंदं ब्रजसुंदरीजनमनस्तोषप्रदोषश्चिरं ।

कसध्वंसनधूमकंतुरवतु त्वां देवकीनंदनः ॥ ५ ॥

राधेच्या सुंदर मुखकमलाभौवर्ती मधुर गुंजी घालणारा भ्रमर, पृथ्वीला भारभूत झालेले, जे दैत्य त्यांचा उच्छेद करण्यांत समर्थ, व्रजसुंदरींच्या चित्ताला आनंदित करून सोडणारा प्रदोषकाल, (प्रदोषकारी तरुणी आनंदचित्त होत असतात, हा सर्वसाधारण नियमच आहे.) त्रैलोक्यांत श्रेष्ठ असं जें वृंदावनलतानिकुंज त्याचा अलंकारभूत नीलमणी आणि कंसवध करतांना धूमकेतुरूप असा जो परमात्मा देवकीनंदन तो श्रीकृष्ण तुम्हां भक्तजनांचे चिरकाल रक्षण करो.

(येथें श्रीगीतगोविंद महाकाव्यांतर्गत अभिसारिकावर्णनांतील 'साकांक्षपुंडरीकाक्ष' नांवाचा पांचवा सर्ग समाप्त झाला.)

सर्ग सहावा.

अथ तां गंतुमशक्तां चिरमनुरक्तां लतागृहे दृष्ट्वा ।
तच्चरितं गोविंदे मनसिजमंदे सखी प्राह ॥ १ ॥

श्रीकृष्णावर अनुरक्त झालेल्या राधेला अशा प्रकारें शक्तिहीन झालेली पाहिल्यावर ती सखी कृष्णाकडे जाऊन राधेची झालेली दुःसह स्थिती त्या कामबिब्हल झालेल्या माधवाला पुनः सांगूं लागलीः—

द्वादशः प्रबन्धः ।

[राग—गुणकरी; ताल—रूपक.]

पश्यति दिशि दिशि रहसि भवंतम् ।

त्वद्धरमधुरमधूनि पिबंतम् ॥ १ ॥

नाथ हरे जयनाथ हरे । सीदति राधा वासगृहे ॥ धृ० ॥

त्वद्भिसरणरभसेन वलंती ।

पतति पदानि कियंति चलंती ॥ नाथ ०॥ २ ॥

विहितविशदविसकिसलयवलया ।
 जीवति परमिह तव रतिकलया ॥ नाथ० ॥३॥
 मुहुरवलोकितमण्डनलीला ।
 मधुरिपुंरहमिति भावनशीला ॥ नाथ० ॥ ४ ॥
 त्वरितमुपैति न कथमभिसारम् ।
 हरिरिति वदति सखीमनुवारम् ॥ नाथ० ॥५॥
 शिष्यति चुम्बति जलधरकल्पम् ।
 हरिरूपगत इति तिमिरमनल्पम् ॥ नाथ० ॥६॥
 भवति विलम्बानि विगलितलज्जा ।
 विलपति रोदिति वासकसज्जा ॥ नाथ० ॥७॥
 श्रीजयदेवकवेरिदमुदितम् ।
 रसिकजनं तनुतामतिमुदितम् ॥ नाथ० ॥८॥

“ हे नाथ ! हे हरे ! ती राधा सांकेतिक लतानिकुंजांत तुझ्या विरहा-
 मुळें अत्यंत व्याकुल होऊन ती सुंदरी तुझ्या ध्यासानें जणूं काय ‘ कृष्ण
 वृक्षाआड उभा राहून आपलीं मधुर भाषणें ऐकतच आहे ’ अशा कल्पनेनें
 चहूं बाजूला पाहात आहे; ‘ माझी व त्याची एकांतस्थानीं गांठ पडणार
 व तसें झालें कीं, ‘आपलें मनेपिसत पूर्ण होणार ’ या उत्साहानें इकडे
 यावयास निघालेली मोठ्या कष्टानें एकेक पाऊल टाकीत चाललेली राधा,
 शक्तिहीन झाल्यानें दोनचार पावलें चालल्याबरोबर तत्काल मूर्च्छित
 होऊन पडते. हे माधवा ! हे रमानाथा ! शुभ्र मृणालांकुरांची केलेली
 कंकणें जिनें हातांत घातलेली आहेत, अशी ती राधा तुझ्याशीं रतिविलास
 करण्याच्या हेतूनेंच अजून जिवंत राहिली आहे; एरवीं ती तशी न राहाती.
 ‘ कृष्णा ! हीच ती वनमाला, हाच तो मुकूट, अहाहा ! हीच ती कुंडलें ’
 असें म्हणून स्त्रीयोग्य वेष टाकून विरहदुःख कमी करण्याकरितां पुरुषा-
 यित सुरतयोग्य वेष धारण करणारी ती सुंदरी स्वतःच त्वद्रूप होऊन

कसातरी काल घालविते. 'माझा हत्ताप निवारण करणारा तो श्रीकृष्ण संकेतस्थलीं अबून लौकर कां येत नाही ?' असें ती राधा पुनः पुनः सख्यांना विचारीत आहे. मेघतिमिरतुल्य तिमिरपुंजाला तो श्रीकृष्णच आहे, या भ्रांतीनें ती आलिंगन देते व त्याचें चुंबन घेते. (कृष्ण घननील असून अंधकारही नीलवर्ण असतो म्हणून कवीनें उभयतांचें साम्य कल्पिलें आहे.) आपल्या संकेतानुरूप आपला स्वीकार करण्याकरितां जिनें सुंदर वस्त्रें व उत्तम भूषणें लेऊन, त्याचप्रमाणें स्वमंदिर (लताकुंज) विभूषित केलें आहे, अशी ती राधा आपण यावयास विलंब लावला म्हणून निर्लज्ज होऊन, 'हे कठोरहृदया ! तूं मजवर असा रुष्ट कां झाला आहेस ?' असा विलाप करून घाय मोकळून रडते; अशा प्रकारें हे यादवेंद्रा ! हे गोविंदा ! ती त्या वेतसकुंजांत तुझ्या विरहामुळें अतिशय दुःख करते !" हें श्रीकवि-वर जयदेवकृत मधुर पद्य शृंगाररसप्रिय जनांना आनंदित करो !

विपुलपुलकपालिः स्फीतसीत्कारमंत- ।

र्जनितजडिमकाकुव्याकुलं व्याहरंती ॥

तव कितव विधायामंदकंदर्पचिंतां ।

रसजलनिधिमग्ना ध्यानलग्ना मृगाक्षी ॥ १ ॥

“ हे धूर्ता ! दुर्निवार कामपीडेनें परमचिंतातुर झालेली व जिचें सर्व लक्ष तुझ्याच ठायीं लागलें आहे, अशी ती राधा तुझ्या प्रेमसमुद्रांत अगदीं मग्न झालेली आहे. तुझी श्यामसुंदर नयनमनोहर मूर्ती हृदयांत आठवून ध्यान करीत असतां, सहज समाधी लागून त्यांत तुझ्या ध्यानकल्पित हस्तांबुजाचा सुखद स्पर्श होतांच तिची तनू अत्यंत रोमांचित होते; ध्यान-निमग्न असतां त्यांतच जणूं काय तूं तिला व्रणित करीत आहेस, असें कल्पून, ती दीर्घतर श्वासनिःश्वास सोडते; अंतःकरणांत शिथिलता आली आहेसें वाटून दुःख, भय व क्रोध यांनीं युक्त होऊन कुजबुजू लागते. तास्पर्श, तुझ्या ध्यानांत निमग्न असतां तूं तिच्याशीं विलास करीत आहेस, असें

कल्पून, ' मला सोड ! मला सोड, ' ' असें करूं नकोस ' या अर्थाचे शब्द उच्चारून ती तुझ्या कृतीचा निषेध करित आहे. ”

अंगोष्वाभरणं करोति बहुशः पत्रेपि संचारिणि ।

प्राप्तं त्वां परिशंकते वितनुते शय्यां चिरं ध्यायति ॥

इत्याकल्पविकल्पतत्परचनासंकल्पलीलाशत- ।

व्यासक्तापि विना त्वया वरतनुनेषा निशां नेष्यति ॥ २ ॥

“हे शठ माधवा! तूं आतां येणार, म्हणून तुला विमोहित करण्याकरितां ती राधा आपली सुंदर तनू नाना प्रकारच्या अलंकारांनीं मंडित करित आहे. पक्ष्यांच्या चालण्यानें गलित पर्णांत सळसळ सळसळ असा ध्वनी सुरू झाला कीं, तूं व येत आहेस, असा ती तर्क करिते. तूं आला आहेस, असें समजून तुजबरोबर शृंगारक्रीडा करण्याकरितां ती पल्लवशय्या तयार करते, चिरकाल तुझें चिंतन करते. म्हणजे 'श्रीकृष्णाला इकडे आणण्याकरितां कोणता उपाय योजावा ? ' या चिंतेंत चिरकाल निमग्न असते. श्रीकृष्णाची भेट झाली म्हणजे ' मला असें केलें पाहिजे, मला तसें केलें पाहिजे; मी अमुक करीन, मी तमुक करीन ' अशा प्रकारचे शेंकडोशे सुंदर संकल्प योजून वरील गोष्टी करण्यांत निमग्न झालेली राधा तुझ्या विरहामुळें कोणत्याही प्रकारें रात्र व्यतीत करण्यास (घालविण्यास) समर्थ नाहीं. ”

किं विश्राम्यसि कृष्णभोगिभवने भांडीरभूमीरुही ।

भ्रातर्यासि न दृष्टिगाचेरामितः सानंदनंदास्पदम् ॥

राधाया वचनं तदध्वगमुखान्नंदांतिके गोपतो ।

गोविंदस्य जयन्ति सायमतिथिप्राशस्त्यगर्भा गिरः ॥ ३ ॥

“ वा पांथा ! या भांडीर नामक बटवृक्षाचा आश्रय कां करतोस ! बाबारे ! येथें वसूं नकोस ! या ठिकाणीं कृष्णसर्पाचा नेहमीं वास असतो. (श्रीकृष्णाचें हें विलासमंदिर आहे.) या बटवृक्षापासून जवळच दिसत असलेल्या महाभाग नंदगोपाचे घरीं कां जात नाहींस ? तेथेंच जा. ” अशा

प्रकारची राधेची सांकेतिक वाणी नंदाच्या मार्गे उभें राहून त्या प्रवाशाच्या तोंडून श्रीकृष्णानें प्रदोषकारी ऐकून घेऊन त्या अतिथीची (पांथाची किंवा पाहुण्याची) प्रशंसा करण्याच्या मिषानें जें गूढ भाषण केलें त्याचा (त्या भाषणाचा) अक्षय विजय असो !

(येथें श्रीगीतगोविंदकाव्यांतर्गत वासकसजवर्णनांतील 'सोत्कंठ वैकुंठ' नांवाचा सहावा सर्ग समाप्त झाला.)

सर्ग सातवा.

अत्रांतरे च कुलटाकुलवर्त्मपात-।

संजातपातक इव स्फुटलांछनश्रीः ॥

वृंदावनांतरमदीपयदंशुजालैः ।

दिक्सुंदरीवदनचंद्रनाविंदुरिंदुः ॥ १ ॥

श्रीकृष्णाकडे अभिसारिकावेषानें जावयास निघालेल्या व्रजसुंदरीसमूहाचा संकेतमार्ग आडविल्यामुळें ज्याला पातक लागलें व तें पातक ज्याच्या ललाटस्थानी कलंकमिषानें विराजमान होत आहे व जो दिशांप्रमाणें सुंदर असणाऱ्या रमणीच्या वदनावरील तिलकाप्रमाणें वर्तुलाकार आहे, त्या चंद्रानें आपल्या शीतल किरणांनी यावेळीं वृंदावनाचा मध्यभाग प्रकाशित केला आहे.

प्रसरति शशधरविंबे विहितविलंबे च माधवे मधुरा ॥

विरचितविविधविलापं सा परितापं चकारोच्चैः ॥ २ ॥

जसजसें चंद्रविंब क्रमाक्रमानें वृद्धिंगत होऊं लागलें, तसतशी ती राधा, ' प्रियकर माधव यावयास उशीर करीत आहे ' हें पाहून नाना प्रकारांनी विलाप करीत मोठमोठ्यानें रडूं लागली.

त्रयोदशः प्रबंधः ।

[राग-गौडमालव, ताल-प्रतिमंठ.]

कथितसमयेऽपि हरिरहह न ययौ वनम् ॥

मम विफलमेतदनुरूपमपि यौवनम् ॥ १ ॥

यामि हे कामिह शरणं सखीजनवंचनवंचिता ॥ धृ० ॥

यदनुगमनाय निशि गहनमपि शीलितम् ।

तेन मम हृदयमिदमसमशरकीलितम् ॥ यामि० ॥ २ ॥

मम मरणमेव वरमतिवितथकेतना ।

किमिति विषहामि विरहानलमचेतना ॥ यामि० ॥ ३ ॥

मामहह विधुरयति मधुरमधुयामिनी ।

काऽपि हरिमनुभवति कृतसुकृतकामिनी ॥ यामि० ॥ ४ ॥

अहह कलयामि वलयादिमाणिभूषणम् ।

हरिविरहदहनवहनेन बहुदूषणम् ॥ यामि० ॥ ५ ॥

कुसुमसुकुमारतनुमतनुशरलीलया ।

स्रगापि हृदि हंति मामतिविपमशीलया ॥ यामि० ॥ ६ ॥

अहामिह निवसामि न गणितवनवेतसा ।

स्मरति मधुसूदनो मामपि न चेतसा ॥ यामि० ॥ ७ ॥

हरिचरणशरणजयदेवकविभारती ।

वसतु हृदि युवतिरिव कोमलकलावती ॥ यामि० ॥ ८ ॥

“ हे मना ! कृष्ण यावयास निघाला आहे; तो आतां येईल, ” इत्यादि गुळचट थापा मारून सखीजनांनीं माझी वंचना केली आहे; मीं आतां या निर्जन वनांत शरण तरी कोणाला जावें ? आतां पाण्यालाच शरण जातें म्हणजे झालें ! (म्हणजे या हतभागिनीला आतां जीविताशा सोडून जलाचाच आश्रय केला पाहिजे, पाण्यांत जीव दिला पाहिजे.) हाय ! हाय ! तो हृदयचोर शठ कृष्ण ठरावीक वेळीं सांकेतिक स्थानीं आला नाहीं; आतां

माझ्या या सुंदर तारुण्याचा काय उपयोग ! कृष्ण घेत नसल्यामुळें तें आतां निरर्थकच होणार ! कृष्णाच्या अनुसरणाकरितां मी या अशा रात्रांच्या वेळीं सहन करण्याला आतिशय कठीण अशाही दुःखाचा अनुभव घेतला. कृष्णाभिलाषानेंच माझें शरीर कामविद्ध झालें आहे; कृष्णाच्या शरीर-सौंदर्याचा उपभोग घेत नसल्यानें माझें शरीर व्यर्थ झाल्यासारखेंच झालेलें आहे व मी कृष्णविरहानें ज्ञानशून्य झालें आहे; तरी मी हा कृष्णविरहानल कसा सहन करावा ? यावेळीं मरणच स्वीकारिलें पाहिजे; मरण हाच माझा सखा ! हाय ! हाय ! यावेळीं जी कोणी सुंदरी कृष्णाबरोबर सुरतविलासोपभोग घेत असेल तीच धन्य खरी ! तिची पूर्वपुण्याईच मोठी असें म्हटलें पाहिजे; मी मात्र खरी हतभागी ! ही वसंतऋतूंतली सुंदर रात्र मला दग्ध करित आहे; (अर्थात् या रात्री कृष्णविरहानें माझ्या शरिरांत आगीचा भडका झाला आहे.) हाय ! हाय ! हस्तकंकणादि मौक्तिकभूषणें श्रीकृष्णवियोगाग्नीनें व्याकुल झाल्यामुळें, मला तीं अत्यंत दूषितशीं वाटतात; (कृष्णविरहानें देह क्षीण झाल्याकारणानें जडशीं वाटतात.) पुष्पासारखी जिची काया कोमल आहे अशी जी मी, त्या मला सुंदर कुसुममालासुद्धां, ज्याचा स्वभाव अत्यंत भयंकर आहे अशा मदनाच्या बाणाघातानें अंतर्दुःख देत आहेत; मला माला जडशा वाटत आहेत; (हा सर्व प्रभाव मदनबाणांचा असून हा दोष मणिभूषणांचा व पुष्पमालांचा नाही.) हे कान्त ! मी या कुंजामध्ये वनांतील वेत, पाषाण, कांटेरी झाडे, इत्यादिकांची क्षितीन वाळगितां राहिलें आहे; इतकेंही असून कृष्ण नुसत्या मनानें सुद्धां माझें स्मरण करित नाही ! ” चौसष्ठ मदनकलांनीं युक्त अशी सुकुमारतनू सुंदरी जशी आपल्या प्राणेश्वराच्या अंतर्दुःखी स्थित झालेली असते, तशी श्रीकृष्णचरणीं लीन झालेली श्रीजयदेवकवीची कोमल वाणी श्रीकृष्णभक्तांच्या अंतःकरणांत सुंदर सुवर्तीप्रमाणें वास करे !

तर्कि कामपि कामिनीमभिसृतः किं वा कलाकैलिभिः ।

बद्धो बंधुभिरंधकारिणि वनोपांते किमु भ्राम्यति ॥

कांतः क्लृप्तमनः मनागपि पथि प्रस्थातुमेवाक्षमः ।

संकेतीकृतमंजुवंजुललताकुंजेऽपि यन्नागतः ॥ १ ॥

“ अभिसारणाला युक्त असलेल्या या सांकेतिक सुंदर वेतसलतानिकुंजांत ठरल्याप्रमाणें प्राप्त न झालेला श्रीकृष्ण एखाद्या सुंदरीशीं शृंगारविलास करण्यांत गुंतला कीं काय ? किंवा तो आपल्या संवगड्यांसह हास्यविनोदादि फ्रीडा करण्यांत मग्न झाला आहे ? अथवा अंधारामुळें मार्ग चुकून कोठेंतरी वनांतच परिभ्रमण करीत आहे ? कीं माझ्या विरहामुळें श्रांत होऊन थकल्यामुळें इकडे यावयास असमर्थ झाला आहे ? ”

अथागतां माधवमंतरेण सखीमियं वीक्ष्य विषादमूकाम् ॥

विशंकमाना रमितं कयापि जनार्दनं दृष्ट्वदेतदाह ॥ २ ॥

नंतर कृष्णाला घेतल्यावांचून आलेल्या व स्वीकृतकार्यांत यश न मिळाल्यामुळें खिन्न होऊन मौन स्वीकारलेल्या आपल्या सखीला पाहातांच, ‘कृष्ण कोणातरी सुंदरीशीं रममाण झाला असेल’ अशा प्रकारच्या शंकेनें विशंकित झालेली ती राधा, जणूं काय माधव प्रत्यक्ष याच ठिकाणीं कोणातरी विलासिनीशीं रममाण झाला आहे, असें समजून ती म्हणाली:—

चतुर्दशः प्रबन्धः ।

(राग—वसन्त; ताल—एकताली.)

स्मरसमरोचितविरचितवेषा । गलितकुसुमदलविलुलितकेशा ॥ १ ॥

कापि चपला मधुरिपुणा । विलसति युवतिराधिकगुणा ॥ धृ० ॥

हरिपरिरम्भणवलितविकारा । कुचकलशोपरि तरलितहारा ॥ कापि० ॥ २ ॥

विचलदलकललिताननचंद्रा । तदधरपातरभसकृततंद्रा ॥ कापि० ॥ ३ ॥

चंचलकुंडलदलितकपोला । मुखरितरशनजघनगतिलोला ॥ कापि० ॥ ४ ॥

दयिताविलोकिताल्लितहसिता । बहुविधकृजितरतिरसरसिता ॥ का० ॥ ५ ॥

विपुलपुलकपृथुवेपथुभंगा । श्वसितनिमीलितविकसदनंगा ॥ का० ॥६॥
 श्रमजलकणभरसुभगशरीरा । परिपतितोरसि रतिरणधीरा ॥ का० ॥७॥
 श्रीजयदेवभणितहरिरमितम् । कलिकलुषं जनयतु परिशमितम् ॥८॥

“हे सखि! जिने रतिक्रीडेला योग्य असे वेषालंकार धारण केले आहेत, व मदनयुद्धामुळे जिच्या वेणीतील पुष्पे गळून वेणीचे केसही अस्ताव्यस्त झालेले आहेत व जी सौंदर्यादि सद्गुणांनी अतिशय मंडित आहे, अशी कोणी एखादी विद्युलतेप्रमाणे चमकणारी सुंदरी कृष्णार्शी शृंगारविलास करीत आहे. श्रीकृष्णाच्या गाढालिंगनाने जी रोमांचित व विकारवश झाली आहे व जिच्या कंठातील पुष्पमाला व मुक्तामाला त्या आलिंगनाने उरोजावर आंदोलित झाल्या आहेत, अशी एक तरुणी गोविंदाशी मन्मथक्रीडा करीत आहे. चंचल कुंतलांनी जिचा सुंदर वदनैदु मंडित झाला आहे व कृष्णाचे अधरामृत पान केल्यामुळे हर्षयुक्त होऊन जी रतिसुखानुभवनिद्रेंत दंग झाली आहे, अशी कोणी एक रमणी रमानाथार्शी विलास करीत आहे. दोलायमान झालेल्या सुंदर कुंडलांनी जिच्या कपोलद्वयाला विलक्षण शोभा आली आहे व जघनस्थान (कटिपार्श्वभाग) चंचल झाल्यामुळे जिची मधुर व ‘ खुळखुळ ’ असा मंजुळ शब्द करणारी कटिमेखलाही आंदोलित झाली आहे, अशी कोणी नवयौवना माधवाकरवी आपल्या तारुण्याचा बहार लुटवीत आहे; प्रियकर कृष्ण तिच्या मुखाकडे वरचेवर पाहात असल्यामुळे जी लज्जायुक्त होऊन मंजुळ व मधुर हास्य करीत आहे, व जी कोकिल-मयूर-कलहंसादि पक्ष्यांच्या विविध कूजितासारखा ज्यांत मंजुळ ध्वनी चालला आहे, अशा रतिसांत निमग्न झाल्यामुळे आनंदभरित झाली आहे, अशी सुंदरी त्या चतुर पद्मनाभावरोवर शृंगाररसभरित चेष्टा करीत आहे; जी अत्यंत रोमांचित झालेली आहे, जी तरंगाप्रमाणे अतीव कंपायमान झालेली आहे, (कांपरे भरले आहे.) सुरतश्रमाने जी दीर्घ श्वास सोडीत आहे व परमानंदाने जिची दृष्टी अर्धोन्मीलित झाली

आहे व त्यामुळे जिचा मदन उद्दीप्त झाला आहे, अशी एक सुंदरी त्या रसिकश्रेष्ठ रंगनाथाबरोबर मन्मथविहार करीत आहे. सुरतश्रमापासून उत्पन्न झालेल्या धर्मबिंदूनीं जिचे शरीर सुशोभित झालेले आहे, श्रीकृष्णवक्षः-स्थलांवर जी स्थित झालेली आहे व जी रतियुद्धामध्ये एखाद्या कसलेल्या रणशूर वीराप्रमाणे वागत आहे अशी कोणीएक रमणी त्या रंगेल पुरुषोत्तमाशी क्रीडा करीत आहे, असें मला वाटते. ” कविवर श्रीजयदेवाने या पद्यांत गायिलेले श्रीहरीचे विलास, हे रसभरित काव्य वाचणाऱ्या व ऐकणाऱ्या कृष्णभक्तांच्या कलिजनित पापांचे क्षालन करीत.

विरहपांडुमुरारिमुखांयुजद्युतिरयं तिरयन्नपि वेदनाम् ॥

विधुरतीव तनोति मनोभुवः सुहृदये हृदये मदनव्यथाम् ॥ १ ॥

“ हे सखि ! माझ्या वियोगाने पांडुरवर्ण झालेल्या श्रीकृष्णाच्या वदन-कमलकांतसारखी ज्याची छाती आहे असा सर्व लोकांच्या पीडा आपल्या अमृतवर्षावाने दूर करणारा चंद्र माझ्या हृदयांत मात्र मदनोद्दीपन करून मला अत्यंत व्याकुल करीत आहे. ”

पंचदशः प्रबंधः ।

[राग-गुर्जरी; ताल-एकताली.]

समुद्रितमदने रमणीवदने चुंबनवलिताधरे ।

मृगमदतिलकं लिखति सपुलकं मृगमिव रजनीकरे ॥ १ ॥

रमते यमुनापुलिनवने विजयी मुरारिरधुना ॥ धृ० ॥

घनचयरुचिरे रचयति चिकुरे तरलिततरुणानने ।

कुरवककुसुमं चपलासुषमं रतिपतिमृगकानने ॥ रमते० ॥ २ ॥

घटयति सुघने कुचयुगगाने मृगमदरुचिरूपिते ।

मणिसरममलं तारकपटलं नखपदशशिभूषिते ॥ रमते० ॥ ३ ॥

जितविसशकले मृदुभुजयुगुले करतलनलिनीदले ।

मरकतवलयं मधुकरनिचयं वितरति हिमशीतले ॥ रमते० ॥ ४ ॥

रतिगृहजघने विपुलापघने मनसिजकनकासने ।

मणिमयरशनं तोरणहसनं विकिरति कृतवासने ॥ रमते० ॥ ५ ॥

चरणाकिसलये कमलानिलये नखमणिगणपूजिते ।

वाहिरपवर्णं यावकभरणं जनयति हृदि योजिते ॥ रमते० ॥ ६ ॥

रमयति सुदृशं कामपि सदृशं खलहलधरसोदरे ।

किमफलमवसं चिरमिह विरसं वद सखि विटपोदरे ॥ रमते० ॥ ७ ॥

इह रसभणने कृतहरिगुणने मधुरिपुपदसेवके ।

कलियुगचरितं न वसतु दुरितं कविनृपजयदेवके ॥ रमते० ॥ ८ ॥

“ हे सखि ! कृष्ण कोणा एका सुंदरीच्या, ज्याचा अथरोष्ठ चुंबनाने संकोचित झालेला आहे अशा सकाम वदनाचे, प्रेमपुरःसर चुंबन घेऊन त्यावर चंद्रललाटस्थ कलंकबिंदुवत् रोमांचभरित कस्तुरीतिलक देत आहे. यावेळीं तो विजयशाली माधव त्या कालिंदीतीरावरील कुंजवनांत अशा प्रकारची ऋडा करीत आहे. सजलमेघाप्रमाणे काळेकुळकुळीत व मदन हा कोणी एक मृग त्याचे राहाण्याचे वनच व म्हणूनच तरुणांची वदने ज्याने चंचल केली आहेत, अशा त्या तरुणीच्या कामजनक कुंतलभारांत, ज्याची कांती विद्युल्लतेप्रमाणे आरक्त आहे असे कुरबकपुष्प (एक प्रकारचे फूल) तो घालीत आहे. हे सखि ! असल्या प्रकारच्या चेष्टा तो रमानाथ त्या यमुनातटस्थ कुंजांत करीत आहे. ज्यांत नखाचे चिन्ह उमटून वालेंदू उत्पन्न झाला आहे व त्यामुळे जें अत्यंत शोभिवंत दिसत आहे व कस्तुरीकेच्या लेपनाने अलंकृत होऊन जें नीलवर्ण झाले आहे, अशा त्या सुंदरीच्या पीनपयोधरद्वयरूपी आकाशांत, तो शठ नंदनंदन निर्मल मुक्ताफलमालारूपी नक्षत्रसमूह उत्पन्न करीत आहे; अशा प्रकारचे सरस विलास तो त्या लताकुंजांत करीत आहे; (वक्षःस्थल मांसल असल्याकारणाने ते आकाशाप्रमाणे विशाल दिसते. त्यावर अर्धवर्तुलाकृती नखांच्या उमटलेल्या रेषा द्वितीयेच्या चंद्रासारख्या शोभत आहेत; त्यावर कस्तुरीलेपन केले

म्हणजे तें आकाशासारखें नीलवर्ण दिसतें व त्यावर रुळत असलेला मौक्तिक-
हार नक्षत्रसमूहाप्रमाणें चमकत असतो; अतएव कवीनें वर्णिल्याप्रमाणें
स्तनप्रांताचें व नभोमंडलाचें साम्य फारच उत्तम जुळतें.) ज्यानें आपल्या
कोमलत्वानें मृणालनालालाही मार्गें सारिलें आहे, ज्याचा करतल कमलिनी
पत्राप्रमाणें आरक्त आहे, जें अत्यंत शीतल आहे, अशा त्या वराननेच्या
कोमल बाहुद्वयरूप मृणालखंडावर तो रमानाथ रत्नखचित कंकर्ण हाच
भ्रमरसमुदाय वसवीत आहे; अशा प्रकारची लीला तो वनमाली त्या
कालिंदीतटाकावरील वेतसगृहांत करीत आहे. जो शृंगाराचें आश्रयस्थान
आहे, जो मदनाचें सुवर्णखचित सिंहासन आहे व जो उत्तम वस्त्रांनीं
मंडित झालेला आहे किंवा जो मदनाचें निवासस्थान आहे. असा तो
विजयशाली कृष्ण, त्या सुंदरीच्या नितंबमार्गी शुभद तोरणमालेचाही उप-
हास करणारी मुक्ताफलखचित मेखला घालून, त्या लताकुंजांत मदनचेष्टा
करीत आहे, जें कोमलपल्लवाप्रमाणें मृदुल आहे, जें नखरूपी पुष्पराग-
वैडूर्यादि रत्नसमूहांनीं भूषित झालें आहे, व ज्याची श्रीकृष्णानें देवीलक्ष्मीच्या
निवासस्थानरूप मंदिरांत स्थापना केली आहे अशा त्या सुंदरीच्या चरण-
कमलाला तो बंचक गोविंद लाक्षारसानें रंगवीत कुंजवनांत वसला आहे.
जिचे सुंदर नेत्रद्वय बलरामाचा सहोदर जो कपटी कृष्ण त्याजकडे लागले
आहेत व जी यौवनरूपगुणादिकांनीं मंडित आहे, अशा एका तरुणीशीं तो
विजयशाली कृष्ण माझी अवहेलना करून सप्रेम क्रीडा करीत आहे; तरी
हे सखि ! या लतानिकुंजांत मी विरस होऊन फार वेळ निष्कारण कां
वसलें आहे ? यांत कांहीं फायदा आहे काय ? तूंच सांग बरें ? ” ज्यानें
या पद्यांत श्रीकृष्णाचे गुणानुवाद प्रेमपुरःसर गाथिले आहेत त्या कृष्णपद-
सेवक कविशार्दूल जयदेवाच्या हातून कलियुगांत घडलेल्या पातकांचा
श्रीकृष्णप्रसादानें विनाश होवो !

नायातः सखि निर्दयो यदि शठस्त्वं दूति किं दूयसे ।

स्वच्छंदं बहुवल्लभः स रमते किं तत्र ते दूषणम् ॥

पश्याद्य प्रियसंगमाय दयितस्याकृष्यमाणं गुणै- ।

रुत्कंठार्तिभरादिव स्फुटदिदं चेतः स्वयं व्यास्यति ॥ १ ॥

श्रीकृष्ण न आल्याकारणानें खिन्नचित्त होऊन परत आलेल्या दौत्यकला-
निष्ठुण सखीस ती राधा म्हणाली, “ हे सखि ! तूं प्रार्थना करूनही जर
तो निष्कृप धूर्त कृष्ण आला नाही, तर यांत तुझा काय अपराध ! तूं विना-
कारण कां दुःख करतेस ! ज्याला पुष्कळ स्त्रिया आहेत, असा तो श्रीकृष्ण
स्वेच्छेनुरूप त्या लताकुंजांत विलास करीत आहे, तर यांत तुझा काय बरें
दोष आहे ? कृष्णाच्या सौंदर्यगुणादिकांनीं आकर्षिलेलें त्याचप्रमाणें काम-
पीडेनें व औत्सुक्यानें विकसित झालेलें हें माझें मन श्रीकृष्णसंभोगालासेनें
स्वतःच तिकडे जाईल हें पक्कें लक्षांत धर.”

षोडशः प्रबंधः ।

[राग-देशांक; ताल रूपक.]

अनिलतरलकुवलयनयनेन । तपति न सा किसलयशयनेन ॥ १ ॥

सखि या रमिता वनमालिना ॥ धृ० ॥

विकसितसरसिजललितमुखेन । स्फुटति न सा मनसिजविशिखेन ॥ सखि०

अमृतमधुरमृदुतरवचनेन ॥ ज्वलति न सा मलयजपवनेन ॥ सखि० ॥ ३ ॥

स्थलजलरुहरुचिकरचरणेन ॥ दहति न सा हिमकरकिरणेन ॥ सखि० ॥

सजलजलदसमुद्यरुचिरेण ॥ दलति न सा हृदि चिरविरहेण ॥ सखि० ॥

कनकनिकषरुचिशुचिवसनेन ॥ श्वासिति न सा परिजनहसनेन ॥ सखि० ॥

सकलभुवनजनवरतरुणेन ॥ वहति न सा रुजमतिकरुणेन ॥ सखि० ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभाणितवचनेन ॥ प्रविशतु हरिरपि हृदयमनेन ॥ सखि० ॥ ८ ॥

“ हे सखि ! ज्याचे नीलकमलनयन वायुलहरीनें दोलायमान झाले
आहेत, अशा वनमालीसमवेत रममाण होणाऱ्या तरुणीला नवपल्लवरचित
शेजेपासून ताप होत नाही; पण जी मजसारस्त्री माधवार्शी रममाण झालेली

नाहीं, तिला कोमलनूतनरक्तपल्लवशेज त्रासदायक बाटणार नाहीं काय ? ज्याचें वदन प्रफुल्ल कमलाप्रमाणें सुंदर आहे, अशा पद्मनाभाशी क्रीडा करणारी सुंदरी कामवाणानें विद्ध होत नाहीं; पण मजसारखी विरहिणी विद्धचित्त होणार नाहीं काय ? ज्याची वाणी अमृताप्रमाणें मधुर व अति कोमल अतएव मंजुल आहे, अशा गोपालाश्वरोवर विलासोपभोग घेत असणाऱ्या विलासिनीची काया मलयवायूनें जळणार नाहीं; पण मजसारखी वियोगिनी दग्ध झाल्यावांचून कशी राहिल ? ज्याच्या हस्तपादादि अवयवांची कांती रक्तकमलासारखी आहे, त्या गोविंदासह मदनचेष्टा करणारी सुंदरी चंद्रकिरणांनीं व्यथित होत नाहीं; पण जिला त्या सुखाचा लाभ घडत नाहीं, अशी माझ्यासारखी स्त्री व्यथित होणार नाहीं काय ? ज्याची अंगकांती सजल मेघाप्रमाणें सुंदर आहे, अशा घनःश्यामावरोवर रतिलीला करीत असलेल्या कामिनीचें हृदय अत्यन्त विरहानेंसुद्धां विदीर्ण होत नाहीं; म्हणून मजसारखीचें नाहीं कां होणार ? ज्याची कांती सुवर्णरेषेप्रमाणें मनोहर आहे, असा पीतांबर ज्यानें परिधान केला आहे, अशा अन्युतासमवेत क्रीडा करीत असणारी युवती सखीजनांचा उपहास सहन करते; म्हणून मजसारख्या अभागिनीला तों सोसवेल कसा ? त्रैलोक्यमोहन सद्यहृदय पुरुषोत्तमावरोवर मन्मथयुद्ध करीत असलेली तरुणी मदनपीडेनें व्याकुल होत नाहीं; म्हणून मजसारखी होणार नाहीं का ? ” या पद्यांत कविवर जयदेवानें आळविलेला हरी, श्रीकृष्णचरणचिंतनानें निष्पाप झालेल्या श्रीकृष्णभक्तहृदयांत प्रवेश करो !

मनोभवानंदनचंदनानिल । प्रसीद रे दक्षिण मुंच वामताम् ॥

क्षणं जगत्प्राण विधाय माधवं । पुरो मम प्राणहरो भविष्यासि ॥१॥

“हे मदनानंददायी मलयवायो! तूं स्वीकारलेला हा वाममार्ग सोडून दे, मजवर करुणा कर; परंतु जर कदाचित् मदनाला साह्यभूत होऊन मला प्रातिकूल्य होणार असतील, तर हे सकल विश्वाला प्राणभूत असणाऱ्या

पवना ! एवढें तरी कर कीं अल्पकाल तरी त्या कृष्णाची व माझी भेट करीव व मग खुशाल माझे प्राण हरण कर ! कारण अंतकालीं कृष्णदर्शन अत्यंत दुर्लभ असतें, म्हणून कृष्णदर्शन होईपर्यंत जगताचें प्राणसंरक्षण करणें फार चांगलें आहे. ”

रिपुरिव सखीसंवासोयं शिखीव हिमानिलो ।

विषमित सुधारश्मिदूरं दुनोति मनोगमम् ॥

हृदयमदये तस्मिन्नेवं पुनर्वलते बलात् ।

कुवलयदृशां वामः कामो निकामनिरंकुशः ॥२॥

“ प्रियकरसखींनीं युक्त असलेलें हें निवासस्थान अतएव हें कुंजवन मला शत्रूप्रमाणें संतापजनक भासत आहे; शीतल वायू अग्नीप्रमाणें माझें मन दग्ध करित आहे; आपल्या किरणद्वारें अमृतवर्षाव करणारा चंद्र कालकूट विषाचा वर्षाव करून मला अत्यंत दुःख देत आहे; तशांत हें माझें मन त्या वंचक व निर्दय कृष्णाकडे ओढाळ गुराप्रमाणें, इष्टानें आवरून धरिलें तरी पुनः पुनः धांव घेतें; म्हणून ज्यांचे नेत्र नलिकमलवत् आहेत, अशा सुंदर तरुणींचा मदन अत्यंत स्वेच्छाचारी असतो, फार फ्रूर असतो. ”

बाधां विधेहि मलयानिल पंचबाण । प्राणान् गृहाण न गृहं पुनराश्रयिष्ये ॥
किं ते कृतांतभगिनि क्षमया तरंगै- । रंगानि सिंच मम शाम्बतु देहदाहः ॥३॥

“ हे चंदनवायो ! तुला देववेल तेवढी पीडा तूं मला देव. हे कुसुम-चापा ! तूं आपल्या पंचबाणांनीं माझे पंचप्राण, मी पुनः मंदिराचा आश्रय करणार नाही, अशा रीतीनें हरण कर; (असह्य दुःख न देतां माझा एकदांचा कायमचा निकाल लाव.) हे यमुने ! तूं प्रत्यक्ष यमाची बहीण असल्याकारणानें तुला ही शांती योग्य नाही; तूं आपल्या बंधूप्रमाणें आपलें खरें स्वरूप प्रकट करून आपल्या कल्लोलांनीं माझ्या शरिरावर सिंचन कर (मला बुडीव) व तें केलें तरी निदान माझा शरीरताप शांत होवो !

सांद्रानंदपुरंदरादिविषद्वंदैरमन्दादरा- ।

दानम्रैर्मुकुटेन्द्रनीलमणिभिः संदर्शितेदीवरम् ॥

स्वच्छंदं मकरंदसुंदरगलन्मंदाकिनीमेदुरं ।

श्रीगोविंदपदारविंदमशुभस्कंदाय वंदामहे ॥ ४ ॥

प्रेमभरानें अत्योत्कंठित झालेल्या अमरेंद्रादि देवगणांच्या मुकुटांचे नील-वर्ण इंद्रनीलमणी, श्रीकृष्णचरणपंकजां नम्र होतेवेळीं, त्या ठिकाणीं संलग्न झाल्याकारणानें ते तेथें भ्रमरांसारखे शोभतात; जें स्वेच्छाचारी, त्याप्रमाणेंच पुष्परसासारखें मधुर आहे व तेथून त्रैलोक्यतापहारिणी भागिरथी स्वतः असल्यामुळें जें स्निग्ध झालेलें आहे, त्या श्रीमाधवाच्या पदांबुजाप्रत आम्हीं पापशमनार्थ वंदन करितों.

(येथें कविवर श्रीजयदेवकृत गीतगोविंदांतर्गत 'श्रीनागरनारायण' नांवाचा सातवा सर्ग समाप्त झाला.)

सर्ग आठवा.

अथ कथमपि यामिनीं निनीय । स्मरशरजर्जरितापि सा प्रभाते ॥

अनुनयवचनं वदंतमग्रे । प्रणतमपि प्रियमाह साभ्यसूयम् ॥ १ ॥

अशा प्रकारें ती रात्र कशी तरी मोठ्या कष्टानें घालवून कामशरांनीं विव्हल झालेली ती राधा, प्रातःकालीं कुंजवनांत प्राप्त होऊन तिजपुढें नम्र झालेल्या प्रियकर श्रीकृष्णाप्रत म्हणालीः-

सप्तदशः प्रबंधः

[राग-भैरव; ताल-रूपक]

रजनिजनितगुरुजागररागकषायितमलसानिमेषम् ॥

वहति नयनमनुरागमिध स्फुटमुदितरसाभिनिवेशम् ॥

हरिहरि याहि माधव याहि केशव मा वद कैतववादम् ॥ १ ॥
 तामनुसर सरसीरुहलोचन या तव हरति विषादम् ॥ ४० ॥
 कज्जलमलिनविलोचनचुंबनविरचितनीलिमरूपम् ॥
 दशनवसनमरुणं तव कृष्ण तनोति तनोरनुरूपम् ॥ हरिहरि० ॥ २ ॥
 वपुरनुवहति तव स्मरसंगरखरनखरक्षतरेखम् ॥
 मरकतशकलकलितकलधौतलिपेरिव रतिजयलेखम् ॥ हरिहरि० ॥ ३ ॥
 चरणकमलगलदलक्तकसिक्तमिदं तव हृदयमुदारम् ॥
 दर्शयतीव बहिर्मदनदुमनवकिसलयपरिवारम् ॥ हरिहरि० ॥ ४ ॥
 दशनपदं भवद्धरगतं मम जनयति चेतासि खेदम् ॥
 कथयति कथमधुनापि मया सह तव वपुरेतेदभेदम् ॥ हरिहरि० ॥ ५ ॥
 बहिरिव मलिनतरं तव कृष्ण मनोपि भविष्यति नूनम् ॥
 कथमथ वंचयसे जनमनुगतमसमशरज्वरदूनम् ॥ हरिहरि० ॥ ६ ॥
 भ्रमति भवानबलाकवलाय वनेषु किमत्र विचित्रम् ॥
 प्रथयति पूतनिकैव वधूवधनिर्दयबालचरित्रम् ॥ हरिहरि० ॥ ७ ॥
 श्रीजयदेवभाणितरतिवांचितखंडितयुवतिविलापम् ॥
 शृणुत सुधामधुरं विबुधा विबुधालयतोऽपि दुरापम् ॥ हरिहरि० ॥ ८ ॥

“ हे वंचका ! हे धूर्ता ! राती पुष्कळ वेळपर्यंत जागल्यामुळे आरक्त झालेले व जाग्रणापासून उत्पन्न झालेल्या आलस्याने जड झालेले व परयुवति-विषयशृंगाररसाच्या तत्परतेने अनुरक्त झालेले तुझे नयनयुग्म, जिच्या प्रेमासारखा विकास धारण करीत आहे (जें प्रफुल्ल झाले आहे) व जी तुझी खिन्नता नाहीशी करते, अशा रमणीकडेच जा ! हे कमलनयना ! तूं उगीच लाघवी भाषण करूं नकोस ! हे कृष्णा ! तांबूल भक्षिल्यामुळे आरक्त झालेल्या व दंतावलीला वसनरूप असलेल्या आपल्या अवरोष्ठानें तूं त्या सुंदरीच्या, अंजनानें श्यामवर्ण झालेल्या नेत्रद्वयाचें चुंबन घेतलेस, तो अधरोष्ठ तुझ्या अंगकांतीप्रमाणेंच शोभणारा नीलवर्ण धारण

करीत आहे; म्हणून जिच्याशी तूं अशा प्रकारें रतिक्रीडा केलीस, तिच्या-
कडच जा; म्हणजे ती तुझी विषण्णता दूर करील. हे गोविंदा! कामयुद्धामध्ये
तीक्ष्ण नखांनी क्षतांकित झालेलें तुझें शरीर, नीलकमलखंडावर काढलेल्या
सुवर्णाक्षरांप्रमाणें शोभणारा असा रतिविजयाचा इतिहास धारण करीत
आहे; तर मग आतां तूं या लताकुंजांत एक क्षणही राहूं नकोस; अशा प्रकारें
तूं जिच्याशी रममाण झालास तिचेंच आतां अवलंबन कर. जिच्या चरण-
पंकजांवरून गळून पडणाऱ्या लाक्षारसानें रंजित झालेलें तुझें सुंदर वक्षःस्थल
नूतन पल्लवभारांनी युक्त असणाऱ्या मदनवृक्षाची शोभा प्रकट करीत आहे,
त्याच सुंदरीकडे जा ! विनाकारण मजबरोबर कपटवाद करूं नकोस ! हे
शठा ! तुझ्या अघरोष्ठावर अन्य सुंदरीनें केलेला हा दंतव्रण पाहून मला
अंतर्दुःखी फार दुःख होत आहे; या नवीन व्रणानें युक्त असलेलें तुझें शरीर
माझ्यांत व तुझ्यांत अभेद नाही असेंच कां तुला अजून सांगत आहे ? ”
(पूर्वी तुझ्यांत व माझ्यांत भेद नव्हता पण आतां तसें राहिलें नाही.)
यावर श्रीकृष्ण म्हणालाः—“ छे ! छे ! हा दंतव्रण नाही. तुझ्याकरितां
मी कमलें तोडीत असतां, कमलकोशांत बसलेल्या भुंग्यानें माझ्या या
अघरोष्ठाचा चावा घेतला.” त्यावर राधा पुन्हां म्हणतेः—“ जसें तुझें
शरीर वाहेरून काळें आहे, तसें तुझें मनसुद्धां अंतर्दुःखी काळेंच आहे,
(जसा तूं वरून काळ तसा अंतर्दुःखी काळाच आहेस.) असें मला
वाटतें. ” यावर श्रीकृष्ण म्हणालाः—“ पण माझे हृदय कृष्णच आहे, हें
तुला कसें कळलें ? ” राधा म्हणाली, “ तसें जर नाही तर मग तूं माझ्या-
सारखाच मदनज्वरानें संतप्त झालेल्या व तच्छमनार्थ तुझ्या मागोमाग
आलेल्या त्या सुंदरीची वंचना कां करतोस सांग बरें ? मला वाटतें या
अरण्यांत तूं तरुणीचा वध करण्याच्याच निमित्तानें हिंडत आहेस; पण यांत
आश्चर्य तरी कसलें ? अर्थात् कांहींच नाही; कारण पूतना राक्षसीच तूं
बालपणीं स्त्रीवधांत दाखविलेल्या निर्दयत्वाची साक्ष देत आहे. (किंवा

दुसऱ्या अर्थां) हे बधूवधानिर्दया ! तूं बांलपणांतसुद्धां जर राक्षसी मारिल्यास तर आतां तारुण्यांत आमच्यासारख्या तंत्वंगी युवती मारशील, यांत काय नवल ? ” हे रसिकश्रेष्ठहो ! या पद्यांत कविवर जयदेवानें गायिलेला, हा स्वर्गलोकांतसुद्धां ऐकावयास न मिळणारा मनोहर रतिबंधितखंडितरमणी-विलाप प्रेमपुरःसर श्रवण करा !

तवेदं पश्यंत्याः प्रसरदनुरागं बहिरिव ।

प्रियापादालत्तच्छुरितमरुणद्योति हृदयम् ॥

ममाद्य प्रख्यातप्रणयभरभंगेन कितव ।

त्वदालोकः शोकादपि किमपि लज्जां जनयति ॥ १ ॥

“ हे कपटपटो ! कोणा एका सुंदरीच्या पदतलांच्या लाक्षारसानें रंजित झालेल्या अतएव आरक्त झालेल्या हृदयाप्रत पाहाणारी जी मी, त्या मला तें तुझें हृदयदर्शन, तुझ्यांत व माझ्यांत वसत असलेल्या प्रेमभराचा नाश झाल्याकारणानें शोकाकुल करून माझ्या मनांत अनिर्वचनीय लज्जा उत्पन्न करीत आहे. ”

प्रातर्नीलनिचोलमच्युतमुरः संवीतपीताशुकं ।

राधायश्चकितं विलोक्य हसति स्वैरं सखीमंडले ॥

व्रीडांचंचलमंचलं नयनयोराधाय राधानने ॥

स्वादुस्मेरमुखोयमस्तु जंगदानंदाय नंदात्मजः ॥ २ ॥

पंच पंच उषःकालीं रतिगृहातून बाहेर येतांना नीलवस्त्र म्हणजे राघेची चंद्रकला स्वतः परिधान केल्याचें व राधा स्वतःचा पीतांबर नेसल्याचें पाहून ज्याचें सस्मित व आश्चर्ययुक्त मुखकमल, लजेनें चंचल झालेले नेत्रकटाक्ष राधामुखकमलावर आरोपून तिच्या सखीगणामध्ये स्वच्छंद हास्य करीत होतें, असा तो श्रीकृष्ण सर्व लोकांचें मंगल करो !

(येथें श्रीजयदेवकृत गीतगोविंदांतर्गत खंडितावर्णनांतील ‘ विलक्षण लक्ष्मीपती ’ नामक आठवा सर्ग समाप्त झाला.)

सर्ग नववा.

अथ तां मन्मथाखिन्नां रतिरसभिन्नां विषादसंपन्नाम् ॥

अनुचिंतितहरिचरितां कलहांतरितामुवाच रहासि सखि ॥ १ ॥

नंतर मदनपीडेनें दीन झालेल्या, रतिसंभोग न केलेल्या, माधवाच्या पूर्वीच्या विलासांचें वारंवार स्मरण करीत असलेल्या व प्रीतिकलहानें संतप्त झालेल्या खिन्न राघेला तिची सखी त्या एकांतस्थलीं म्हणालीः—

अष्टादशः प्रबंधः ।

[राग—गुर्जरी; ताल—यति.]

हरिरभिसरति वहति मधुपवने ।

किमपरमधिकसुखं सखि भवने ॥ १ ॥

माधवे मा कुरु मानिनि मानमये ॥ धृ० ॥

तालफलादापि गुरुमतिसरसं ।

किं विफलीकुरुषे कुचकलशम् ॥ माधवे० ॥ २ ॥

कति न कथितमिदमनुपदमचिरम् ।

मा परिहर हरिमतिशयरुचिरम् ॥ माधवे० ॥ ३ ॥

किमिति विषादासि रोदिषि विकला ।

विहसति युवतिसभा तव सकला ॥ माधवे० ॥ ४ ॥

मृदुनलिनीदलशीतलशयने ।

हरिमवलोक्य सफलय नयने ॥ माधवे० ॥ ५ ॥

जनयसि मनसि किमिति गुरुखेदम् ।

शृणु मम वचनमनीहितभेदम् ॥ माधवे० ॥ ६ ॥

हरिरुपयातु वदतु बहुमधुरम् ।

किमिति करोषि हृदयमतिविधुरम् ॥ माधवे० ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितमतिललितम् ।

सुखयतु रसिकजनं हरिचरितम् ॥ माधवे • ॥ ८ ॥

“ हे मानिनी राधे ! ज्या ठिकाणी मधुर, सुगंधित व शीतल वसंतवायू झुळझुळ वाहात आहे, अशा या तुझ्या संकेतस्थानी श्रीकृष्ण आला आहे; असें परमावधीचें सुख विलासमंदिरांत असतें काय ? तरी तूं यावेळीं माधवाची अवहेलना करूं नकोस. हे राधे ! वर्तुलत्वांत व कठिणपणांत ताडफलांनाही मार्गे सारणारें व पाहिल्याबरोबर तरुणांचा रसाविर्भाव वृद्धिंगत करणारें हें तुझे रसभरित कुचयुग्म कां विफल करित आहेस ? श्रीकृष्णाची व्यर्थ अवहेलना करूं नकोस. हे राधे ! या ठिकाणी मी तुला किती वेळां तरी सांगितलें कीं, अतिशय सुंदर केवळ सौंदर्याचा साक्षात् पुतळाच अशा या श्रीकृष्णाचा त्याग करूं नकोस; तुझ्या लक्षांत अद्याप हें कसें येत नाहीं ? हे मानिनी ! कृष्णाविषयी धरिलेला हा अभिमान व्यर्थ होय. हे विकल राधे ! विनाकारण दुःख व आक्रोश कां करित आहेस ? [मी सांगितल्याप्रमाणें वागशील तर तुला हें दुःख व हा विलाप करण्याचें कांहींच कारण नाहीं.] हा सगळा तरुणीवृंद तुझा उपहास करित आहे तरी अज्ञून ऐक; माधवाची अवज्ञा करूं नकोस. ” “ तर मग मी आतां काय करावें ? ” असें राधेनें विचारल्यावरून ती सखी तिला पुनः म्हणते:—

“ कोमलकमलपत्रांनीं रचलेल्या या शीतल शय्येवर पहुडलेल्या माधवाचें दर्शन घेऊन आपल्या नेत्रांना कृतार्थ कर; त्या रमानाथाचा हृद्धानें त्याग करूं नकोस. हे राधे ! तूं आपल्या अंतर्दुःखीं हें दुःख कां धारण करित आहेस ? तुझ्या विरहाला भग्न करणारें असें हें माझे हितकर वाक्य नाट ऐक. विकारबध्न होऊन व अभिमानाला पेटून माधवाची अवहेलना करूं नकोस; त्याला तुजजवळ येऊंदे व तुझ्याबरोबर त्याला मधुर मधुर भाषणें करूं दे. विनाकारण आपल्या मनाला आणखी विव्दल कां करून घेत आहेस ? हे मानिनी ! त्या दुर्लभ रमानाथाचा त्याग करूं नकोस. ”

कविसिंह श्रीजयदेवानें या षट्पांत वर्णिलेलें श्रीकृष्णाचें अत्यंत सुंदर चरित्र
रसिक कृष्णभक्तांना सुख देवो !

स्निग्धे यत्परुषासि यत्प्रणमति स्तब्धासि यद्रागिणि ।

द्वेषस्थासि यदुन्मुखे विद्युखतां यातासि तस्मिन् प्रिये ॥

तद्युक्तं विपरीतकारिणि तव श्रीखंडचर्चाविषं ।

शीतांशुस्तपनो हिमं हुतवहः क्रीडामुदो यातनाः ॥ १ ॥

“ हे विपरीत वर्तन करणाऱ्या राघे ! तुझ्याबरोबर मधुर भाषणें कर-
णाऱ्या कृष्णाशीं तूं कठोर भाषणें करीत आहेस; तो मधुसूदन तुझ्या
चरणांवर लोळण घेत असतां तूं त्याच्यापुढें मुखस्तंभासारखी एखाद्या दगडाप्र-
माणें उभी राहात आहेस. तो रसिकवर गोविंद तुझ्यापुढें आला कीं, तूं आपलें
लोंड मार्गें फिरवीत आहेस; स्वेच्छाचारी वाचरणापासून केव्हांही सुख होत
नाहीं; त्यामुळें चंदनलेपन विषाप्रमाणें, चंद्र-सूर्याप्रमाणें, जल-
तुषार अग्निकणांसारखे व क्रीडेपासून उत्पन्न होणारा आनंद जो तुला क्लेश-
कारक भासत आहे, तो युक्तच आहे. ”

अंतर्मोहनमौलिघूर्णनवलन्मंदाराविस्त्रंसन-

स्तब्धाकर्षणदृष्टिर्हर्षणमहामंत्रः कुरंगीदृशाम् ।

दृष्यद्दानवदूयमानादिविषद्दुर्वारदुःखापदां ।

भ्रंशः कंसरिपोर्व्यपोह्यतु वोऽश्रेयांसि वंशीरवः ॥ २ ॥

मृगाक्षीच्या अंतःकरणास मोहविष्यांत, कंठांत धारण केलेल्या पारिजातक
पुष्पांच्या मालेंतील पुष्पें खालीं गाळण्यांत, निरिच्छ मनाचें आकर्षण कर-
ण्यांत व नेत्रांना उद्दसित करण्यांत जो केवळ महामन्त्ररूप व आपल्या
पराक्रमानें, तस्त झालेल्या देवतांच्या विपत्तींचा नाशक, असा हा कंसारी
श्रीकृष्णाच्या वेणूचा नाद श्रीकृष्णभक्तांचीं अशुभ दुःखें किंवा पापें नाहींशीं
करो ! (सुंदर गोषांगनांना कामोत्सुक करणारा व दुःखित देवांना सुखां

आनांदित करून सोडणारा हा श्रीकृष्णाचा मंजुल मुरलीध्वनी श्रीकृष्ण-
भक्तांचें दुःख घालवो !)

(येथें श्रीकविवर श्रीजयदेवकृत गीतगोविंदांतर्गत 'मुग्धमुकुन्दवदन'
नांवाचा नववा सर्ग समाप्त झाला.)

सर्ग दहावा.

अत्रांतरे मसृणरोषवशामसीम- निःश्वासनिःसहमुखीं सुमुखीमुपेत्य ॥
सत्रोडमोक्षितसखीवदनां दिनांते । सानन्दगद्गदपदं हरिरित्युवाच ॥१॥

जी अनिवार क्रोधाच्या आधीन झाल्यामुळें वेफाम झाली होती व जिचें
वदन श्वासोच्छ्वास धारण करण्यासही असमर्थ झालें होतें, अशा त्या
मानिनी राधेजवळ प्रदोषकार्त्ता तो लाघवी कृष्ण गेला. त्याला पाहातांक्षणांच
क्रोधविकाररहित होऊन आपल्या सखीच्या तोंडाकडे लजेनें बघणाऱ्या
राधेला, आनंदभरित झाल्यामुळें ज्याचे चरण स्फुरण पावत होते, असा तो
गोविंद सद्गदित होऊन म्हणूं लागलाः—

एकोनविंशः प्रबंधः ।

[राग—देशवराडी; ताल—अष्टताली;]

वदासि यदि किंचिदपि दंतरुचिकौमुदी । हरति दरातिमिरमतिघोरम् ॥
स्फुरदधरसीधवे तव वदनचंद्रमा। रोचयति लोचनचकोरम् ॥१॥
प्रिये चारुशैले प्रिये चारुशैले! मुंच मयि मानमनिदानम् ॥
सपदि मदनातलो दहति मम मानसं। देहि सुखकमलमधुवानम् ॥ घृ० ॥
सत्यमेवासि यदि सुदति मयि कोपिनी। देहि खरन्खरशरघातम् ॥
घटय भुजबंधनं जनय रदखंडनां येन वा भवति सुखजातम् ॥ प्रिये० ॥२॥
त्वमासि मम भूपगं त्वमासि मम जीवनं। त्वमासि मम भवजलाधिरत्नम् ॥
भवतु भवतीह मयि सततमनुरोधिनो। तन्न मम हृदयमतिथलेम् ॥ प्रिये० ॥३॥

नीलनलिनाभमपि तन्वि तव लोचनं । धारयति कोकनदरूपम् ॥
 कुसुमशरबाणभावेन यदि रंजयासे । कृष्णमिदमेतदनुरूपम् ॥ प्रिये०॥४॥
 स्फुरतु कुचकुंभयोरुपरि मणिमंजरी । रंजयतु तव हृदयदेशम् ॥
 रसतु रशनाऽपि तव जघनघनमंडले । घोषयतु मन्मथनिदेशम् ॥ प्रिये०॥५॥
 स्थलकमलगंजनं मम हृदयरंजनम् । जनितरतिरंगपरभागम् ॥
 भण मसृणवाणि करवाणि चरणद्वयम् । सरसरसदलक्तकसुरागम् ॥ प्रिये०॥६॥
 स्मरगरलखंडनं मम शिरसि मंडनं । देहि पदपल्लवमुदारम् ॥
 ज्वलति माये दारुणो मदनकदनानलो । हरतु तदुपहितविकारम् ॥ प्रिये०॥७॥
 इति चटुलचाटुपटुचारु मुरवैरिणो । राधिकामधिवचनजातम् ॥
 जयाति जयदेवकविभारतीभूपितम् । मानिनीजनजनितशातम् ॥ प्रिये०॥८॥

“हे सच्छीलवति राघे! हे मानिनी! मजविषयीं अकारण धरलेला अभिमान सोडून दे! हा कामाग्नी माझे अंतःकरण दग्ध करीत आहे, तरी तो दाह थांत करण्याकरितां मला तुझे अधरामृतपान करुं दे. राघे! तूं बोलूं लागलीस म्हणजे तुझ्या दंतावलींची अपूर्व कांतिरूपी रम्य व शीतल चंद्रिका माझ्या भयरूप दारुण अंधकाराचे विदारण करते; अर्थात् तूं हंसलीस म्हणजे मी निर्भय होऊन आनंदित होतो. हे सुदति! हे राघे! जर तूं मजवर खरोखरच रागावली असशील, तर तूं आपल्या प्रखर नखरूप बाणांनी मजवर प्रहार कर; इतकें करूनही तृप्त होत नसशील, तर तूं आपल्या मृणालनालवत् बाहुद्वयानें मला बांधून टाक, दांतांनीं व्रणित कर अथवा ज्यापासून तुला समाधान वाटेल, अशी कोणतीही शिक्षा कर; पण मजवरचा राग सोड. हे राघे! तूं माझा कलिजा आहेस, तुझ्यावांचून मी जिवंत राहणें अशक्य आहे, तूं माझा अलंकार आहेस, तूं माझ्या संसाररूप क्षीरो-दधीतील अमूल्य रत्न आहेस, तूं मला निरंतर अनुकूल हो; तुला प्रसन्न करण्याकरितां माझे मन अतोनात यत्न करीत आहे; तरी हे चारुशिले! सर्व राग सोड व मजशीं रममाण हो! हे कृशांगि! नीलोत्पलाच्या कांती-

प्रमाणें ज्यांची रम्य द्युती आहे, असे हे तुझे नेत्र रक्तकमलाची छत्री धारण करीत आहेत; तूं आपले हे कृष्ण नेत्र, मदनाचे बाण जी पुष्पें त्यांपासून उत्पन्न होणाऱ्या वारुणीनेच जर आरक्त केले असतील, तरच ती रक्तिमा योग्य म्हणतां येईल. मदिरापान करून जेव्हां तुझे नेत्र आरक्तवर्ण होतात, तेव्हां ते उत्तम दिसतात, (क्रोधवश होऊन डोळे लाल झाले म्हणजे ते मनाला आनंद देत नाहीत.) मुक्ताफलमाला तुझ्या पीनपयोधरावर शोभायमान होवो व ती रत्नमाला तुझ्या वक्षःस्थलाला आपल्या दिव्य कांतीनें विभूषित करो; तुझ्या मांसल जघनस्थानची सुवर्णकांची ' रुण्झुण् रुण्झुण् ' असा मंजुल कर्णमधुर निनाद करो; ती काटिमेखला मदनाशेचा घोष करो. (अर्थात् तुजशीं रममाण होण्याची परवानगी देवो.) (राधा क्रोधावेशांत हा वेळपर्यंत कृष्णापुढें दगडासारखी उभी होती, ती बोलूं लागली म्हणजे तिच्या मधुर भाषणानें रत्नमाला चंचल होईल व तें केलून प्रेमाविर्भाव उत्पन्न होऊन काटि-रशनाही झणत्कार करील.) हे मधुर-भाषिणी राधे ! तूं आशा कर म्हणजे मी कमलांना लाजविणाऱ्या, माझें हृदय अनुरक्त म्हणजे प्रेमासक्त करणाऱ्या व रतिविलासाचे वेळीं परस्परांची शोभा वाढविणाऱ्या तुझ्या या पदयुग्माला सुंदर व शोभायमान लाक्षारसानें रंजित करीन, तरी मजबदलचा धरिलेला वृथाभिमान सोडून देऊन मजवर प्रसन्न हो ! हे राधे ! मदनविष शमविणारा म्हणजे कामपीडा निवारण करणारा हा तुझा सुंदर चरणपल्लव माझ्या मस्तकावर अलंकाराप्रमाणें ठेव. हा क्रूरकर्मा कामवन्दी माझ्या हृदयांत आगीचा भडका उडवीत आहे, तरी हा तुझा पदपल्लव माझा मदनताप दूर करो ! (मस्तकपीडा दूर झाली म्हणजे शरीरपीडा आपोआपच निवारण होते अथवा मस्तक पल्लवानें आच्छादित केलें म्हणजे सूर्यतापाचा मस्तकाला ताप होत नाही हा भावार्थ.) तरी हे राधे ! मान सोडून देऊन मला तुझें अधरामृतपान करूं दे. ” श्रीजयदेवकवीच्या वाणीनें भूषित झालेलें, मानिनी सुंदरीना

आनांदित करणारें व राधेला पाहून उच्चारलेलें हें श्रीकृष्णाचें मंजुल, सुंदर व चतुर भाषण धन्य आहे !

परिहरकृतातंके शंकां त्वया सततं धन- ।
स्तनजघनया क्रांते स्वांते परानवकाशिनि ॥
विशति वितनोरन्यो धन्यो न कोऽपि ममांतरं ।
स्तनभरपरीरंभारंभे विधेहि विधेयताम् ॥ १ ॥

अशा प्रकारें श्रीकृष्णानें आपलें निरपराधित्व सिद्ध करून रतिविलासार्थ तिला म्हणजे राधेला प्रोत्साहन देण्याकरितां तो तिला पुनः म्हणाला, “ हे विगतक्रोप राधे ! मी अन्यकामिनीसिक्त आहे, असा जो तुला संशय आला आहे तो व्यर्थ आहे; म्हणून तो सोडून दे. हे पीनपयोधर राधे ! हे नितंबवति ! तूं व्यापलेल्या या हृदयांत मदनाशिवाय दुसऱ्या कोणाही धन्य जनाचा प्रवेश होणें अगदीं दुरापास्त आहे, आपल्या हृदयांत मज- शिवाय दुसऱ्याला स्थान न देणाऱ्या राधे ! हे प्रणथिनि ! ज्याअर्थीं माझ्या हृदयांत मदनाचा प्रवेश झाला आहे, त्याअर्थीं आपल्या पीनपयोधरांनीं मला आलिंगन दे. ”

मुग्धे विधेहि मयि निर्दयदंतदंशम् । दोर्वल्लिबंधनिविडस्तनपीडनानि ॥
चंडि त्वमेव मुदमंचय पंचबाणचंडालकांडदलनादसत्रः प्रयांति ॥ २ ॥

“ अजूनही जर तुझें समाधान होत नसेल तर आतां माझ्या अपराधा- नुरूप मला दंड कर. सुंदरि ! माझा अधरोष्ठ तूं आपल्या दंतावलीनें व्रणित कर, भुजलताबंधनांनीं मला जखडून टाक, स्तनद्वयानें मला पीडा दे. हे क्रोपनशील राधे ! मजवर प्रसन्नचित्त हो; या चांडालस्वरूपी मदनाच्या बाणाघातांनीं माझे प्राण जाऊं पाहात आहेत; तरी आतां हा मान पुरे कर ! व मजवर प्रसन्न हो ! ”

शशिमुखि तव भाति भंगुरभ्रूर्युवजनमोहकरालकालसर्पी ॥
तदुदितभयभंजनाय यूनां । त्वद्धरसीधुसुधैव सिद्धमंत्रः ॥ ३ ॥

“ हे इंदुवदने ! तुझी कुटिल भ्रुकुटी फारच शोभिवंत दिसते; पण तरुण जनांना मोहित करणाऱ्या या भीषणकृष्णसर्पिणीपासून उत्पन्न होणारे भय घालविण्याला तरुणांना तुझ्या अधरामृताचे पान हाच एक सिद्धमंत्र आहे; (मला झालेली विषवाधा दूर करण्याकरितां अधरामृतपान देऊन तुझ्या कोपरुषी सर्पदंशामुळे जाऊं पाहाणारे हे माझे प्राण वांचीव हा सारांश)

व्यथयति वृथा मौनं तन्वि प्रपंचय पंचमं ।

तरुणि मधुरालापैस्तापं विनोदय दृष्टिभिः ॥

सुमुखि विमुखीभावं तावद्विमुंच न वंचय ।

स्वयमतिशयस्त्रिग्धो मुग्धे प्रियोऽहमुपस्थितः ॥४॥

“ हे सुंदरी ! तू अकारण घरलेलें मौन मला अतोनात पीडा देत आहे; तरी हे तरुणी ! तू आपल्या मधुर आवाजानें पंचमसुरांत गायन कर, मजकडे प्रसन्न दृष्टीनें पाहा व माझा हृत्ताप शांत कर. हे सुवदने ! तू माझ्याकडे रागानें पाहूं नकोस. हे वेडे ! अत्यन्त वत्सल असा तुझा प्राणेश्वर जो मी तो या ठिकाणीं स्वतः आलों आहे; तरी माझी विनन्ती अमान्य करूं नकोस.”

बंधुकच्युतिबांधवोयमधरः स्त्रिग्धो मधुकच्छविः ।

गंडश्चंडि चकास्ति नीलनलिनश्रीमोचनं लोचनम् ॥

नासाऽभ्येति तिलप्रसूनपदवीं कुंदाभदंति प्रिये ।

प्रायस्त्वन्मुखसेवया विजयते विश्वं स पुष्पायुधः ॥५॥

नंतर ती प्रसन्न व्हावी म्हणून श्रीकृष्ण तिच्या शरिरेंद्रियांची स्तुती करूं लागला. “ हे कोपनशील राधे ! तुझा अधरोष्ठ बंधूकपुष्पकांतीचा बंधू जो सूर्य त्याप्रमाणें शोभत आहे. (बंधूकाला प्राकृत भाषेंत ‘दुपारती’ हें नांव असून हें सूर्य मध्यान्हीं आल्याशिवाय उमलत नाही. याचा रंग तांबडा असतो. त्याप्रमाणेंच तरुणीच्या अधराचा वर्णही तांबडाच असतो, म्हणून कवीनें राधाधराची बंधूकपुष्पाशी तुलना केली आहे.) मधूकपुष्पाप्रमाणें

व्याची दीप्ति आहे, असैं तुझें हें कषोलद्वय अत्यन्त सुंदर दिसत आहे. तुझ्या नेत्रयुग्माची छवी नीलकमलाच्या कांतीला मागें सारणारी आहे; तुझें नाक तिलपुष्पाला लाजविणारें आहे. दंतच्युतिकरवीं कुंदपुष्पछवीचा पराभव करणाऱ्या प्रिये ! हे सुदति ! (जिच्या दंतावलीची प्रभा कुंदपुष्पाच्या कांतीप्रमाणें मनोहर आहे अशा राधे !) मला वाटतें कीं, कुसुमें हीच व्याची शस्त्रास्त्रें आहेत असा हा मदन तुझ्या मुखाची सेवा करण्याकरितांच राकल जगाला (पुष्पसृष्टीला) वश करून घेत आहे. ”

दृशौ तव मदालसे वदनमिंदुमत्यान्वितं ।

गतिर्जनमनोरमा विधुतरं भमूरुद्वयम् ॥

रतिस्तव कलावती रुचिरचित्रलेखे भ्रुवौ- ।

अहो विबुधयौवतं वहसि तन्वि पृथ्वीगता ॥ ६ ॥

“हे सुंदरी ! जरी तूं मानुषी आहेस, तरी देवांगनांसारखेंच तुझें शरीर-सौंदर्य आहे. तूं मदनोन्मत्त झाल्याकारणानें तुझी दृष्टी मंद झाली आहे; तुझें वदनकमल पाहून तें वदनारविंद नसून चंद्रच आहे असा भास होतो; तुझी गती तरुण जनांचें चित्त आकर्षणारी आहे. तुझें जंघायुग्म अथवा नितंबद्वय कदलीवृक्षाला लाजविणारें आहे; तुझी सुरतक्रीडा मदन-कलांत अत्यंत कुशल आहे; तुझ्या भुंवया चित्राप्रमाणें रेखलेल्या आहेत; हें केवढें तरी आश्चर्य ? (दुसरा अर्थः—तुझी दृष्टी मदालसा नामक अप्सरेप्रमाणें आहे. तुझें वदन इंदुमती नामक देवांगनेच्या मुखापेक्षांही सुंदर आहे; तुझी गती मनोरमा नामक स्वर्गीय रमणीरत्नासारखी आहे; सुरतलीलेंत तूं कलावती अप्सरेसारखी प्रवीण आहेस व तुझ्या भिवया चित्रलेखा नामक देवांगनेसारख्या सुंदर आहेत. ”)

प्रीतिं वस्तनुतां हरिः कुवल्यापीडेन सार्धं रणे ।

राधापनिपयोधरस्मरणकृत् कुंभेन संभेद्वान् ॥

पत्रे विभ्यति मीलति क्षणमपि क्षिप्रं तदालोकनात् ।

व्यामोहेन जितं जितं जितमभूद्भ्रालोलकोलाहलः ॥ ७ ॥

रणसंग्रामांत कंसाच्या कुवल्यापीड नांवाच्या हत्तीबरोबर युद्ध करिते-
वेळीं त्याच्या स्त्रीस्तनवत् गंडस्थलाचें आपल्या हस्तानें विदारण करीत
असतां ज्याला राधेच्या पीनकुचद्वयाची स्मृती झाली व ज्याचें हें भीषण
कृत्य पाहतांक्षणांच सर्व वाहनें अत्यंत भयभीत होऊन मृतवत् झालीं व
डोळ्याचें पातें लवतें न लवतें तोंच एक क्षणभर लोकांमध्ये जिकडे तिकडे
“ कंसाला लहान बालकानें जिकलें ! जिकलें ! ” अशी एकच गर्जना
सुरू झाली; असा तो श्रीकृष्ण भगवान् तुम्हां श्रीकृष्णलीलागायकांना व
ऐकणारांना आनंदित करो !

(येथें कविराज श्रीजयदेवकृत गीतगोविंदांतर्गत मानिनिविर्ण-
नांतील 'चतुर चतुर्भुज' नामक दहावा सर्ग समाप्त झाला.)

सर्ग अकरावा.

रुचिरमनुनयेन प्रीणयित्वा मृगाक्षीं ।

गतवाति कृतवेषे केशवे कुंजशय्याम् ॥

रचितरुचिरभूषां दृष्टिमोषे प्रदोषे ।

स्फुरति निरवसादां काऽपि राधां जगाद् ॥ १ ॥

राधेचे शृंगारालंकार धारण केलेल्या कृष्णानें, आपल्या प्रीतिवचनांनीं
घुष्कळ वेळपर्यंत त्या हरिणलोचना राधेची मनघरणी करून व तिला
प्रसन्न करून घेऊन, लताकुंजांतील पुष्पशय्येवर तो जाऊन पहुडल्यावर
जिनें प्रेमातिशयानें कृष्णाचे मनोहर भूषणालंकार धारण केले आहेत व
मनोभंग दूर झाल्यामुळें जी संतुष्ट झाली आहे अशा राधेला प्रदोष-
कार्त्वी माणसाला माणूस दिसणार नाहीं असा निविडांधकार पडल्यावर
क्षिपी एक सखी म्हणाली:—

विंशः प्रबंधः ।

[राग—वसंत; ताल—रूपक.]

विरचितचाटुवचनरचनं चरणरचितप्राणिपातम् ।

संप्रति मंजुलवंजुलसीमनि केलिशयनमनुयातम् ॥ १ ॥

मुग्धे मधुमथनमनुगतमनुसर राधिके ॥ धृ० ॥

घनजघनस्तनभारभरे दरमंथरचरणाविहारम् ।

मुखरितमणिमंजीरमुपैहि विधेहि मरालविकारम् ॥ मुग्धे० ॥ २ ॥

शृणु रमणीयतरं तरुणीजनमोहनमधुरिपुरावम् ।

कुसुमशरासनशासनवंदिनि पिकनिकरे भज भावम् ॥ मुग्धे० ॥ ३ ॥

अनिलतरलकिसलयनिकरेण करेण लतानिकुरंबम् ।

प्रेरणमिव करभोरु करोति गतिं प्रति मुंच विलंबम् ॥ मुग्धे० ॥ ४ ॥

स्फुरितमनंगतरंगवशादिव सूचितहरिपरिरंभम् ।

पृच्छ मनोहरहारविमलजलधारमसुं कुचकुंभम् ॥ मुग्धे० ॥ ५ ॥

अधिगतमखिलसखीभिरिदं तव वपुरपि रतिरणसज्जम् ।

चांडि रसितरशानारवाडिडिममभिसर सरसमलज्जम् ॥ मुग्धे० ॥ ६ ॥

स्मरशरसुभगनखेन करेण सखीभवलंब्य सलीलम् ।

चल वलयकणितैरवबोधय हरिमपि निजगतिशीलम् ॥ मुग्धे० ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितमधरीकृतहारमुदासितवामम् ।

हरिविनिहितमनसामाधितिष्ठतु कंठतटीमविरामम् ॥ मुग्धे० ॥ ८ ॥

“ हे खुळे राधे ! ज्यानें तुला प्रसन्न करण्याकरितां तुझ्याशीं प्रेमपुरःसर मधुर मधुर भाषणें केलीं; इतकेंच नाहीं तर, तुझ्या चरणीं लोटांगणेंही घातलीं व आतां जो वेतसलताकुंजांत रतिविलास करण्याकरितां शय्यास्थानीं प्राप्त झाला आहे, अशा तुझ्या इच्छेनुरूप तुला अनुकूल झालेल्या श्रीकृष्णाकडे लौकर जा, विलंब लाजं नकोस. हे पुष्टनितंबवति ! हे पीनकुचधारिणी राधे ! तुझी गती कामविकारानें व त्याचप्रमाणें नितंबकुचभारानें मंद

झाली आहे व तुझी रत्नखचित मेखला रुण्झुण् रुण्झुण् असा झणत्कार करीत आहे; तरी त्या श्रीकृष्णाकडे एकांतस्थानी जा व राजहंसांचा विलास कर. (राजहंसांची गती मंद असते, व त्यांचा शब्दही मंजुल आणि मधुर असतो म्हणून सखीने राधेला राजहंसांच्या उभय कृती करावयास सांगितल्या:—कृष्णाकडे मंद मंद पावलें टाकीत जा व अशी मंदगती धारण केलीस म्हणजे अर्थातच तुझी कटिगांची राजहंसनिनादाप्रमाणें मधुर रव काढील.) राधे ! तरुण सुंदरींना मोहून टाकणारा कृष्णाच्या वेणूचा अतिमनोहर ध्वनी ऐक व पुष्पघन्वा जो मदन त्याच्या आशेचा घोष करणाऱ्या कोकिलसमूहाच्या भावाचा आश्रय कर (म्हणजे मदनाचा स्तुतिपाठक जो कोकिलवृंद तो “ हे मानिनीं ! आपला मान टाकून देऊन कृष्णाला शरण जा ” अशा मदनाशेचा घोष करीत आहे; तरी त्याच्या म्हणण्याप्रमाणें तूं यावेळीं मान न धरितां श्रीकृष्णाचा आश्रय कर म्हणजे त्याच्याशीं रममाण हो हें तात्पर्य.) हे करभोरु ! (मनगटापर्यंतच्या हाताच्या बहिर्भागाप्रमाणें जिचा नितंबभाग मांसल आहे अशा राधिके !) ह्या अचेतन वेळींसुद्धां आपल्या वायुलहरीनें चंचल झालेल्या पल्लवरूप हस्तानें तुला ‘ कृष्णाकडे जा ’ अशी आशा करीत आहेत; तरी कृष्णाकडे जावयास विलंब करूं नकोस. हे राधे ! कामविकारानें चंचल होऊन जो श्रीकृष्णाचें आलिंगन सूचित करीत आहे व जो सुंदर हाराप्रमाणें शोभणाऱ्या निर्मलजलधारांनीं युक्त आहे, त्या स्तनकलशालाच मी म्हणतें तें खरें कीं खोटें ? हें विचार. हे राधे ! विलंब न करितां त्या घननलिकाकडे त्वरित जा ! हे कोपनशील राधे ! सर्व सखीगणांसह तुझें शरीरसुद्धां मन्मथयुद्धाला सज्ज झालें आहे; (तूं विगताभिमान झाली आहेस.) त्याचप्रमाणें तुझ्या कटिमेखलेवरील क्षुद्र घंटिका रणसंग्रामांतिल डिंडिमवाद्याप्रमाणें रतियुद्धांत तुला स्फुरण येण्याकरितां मंजुल शब्द करीत आहेत; तरी आतां सर्व भीडमर्यादा सोडून देऊन व उत्कंठित होऊन कृष्णाकडे जा. हे सखि! तूं मदनबाणाप्रमाणें

आपल्या नखमंडित सुंदर हस्तानें लीलेनें सखीचा हात धरून कुंजांत चल व तेथें गेल्यावर आपल्या कंकरवांनें ' मी आलें आहे ' असें त्या कामवश झालेल्या श्रीकृष्णाला कळीव. त्या हृदयाभिराम कृष्णाकडे जावयास आतां क्षणाचाही विलंब करूं नकोस. ” गुणांनीं मुक्ताफलमालेलाही लाजविणारी, त्याचप्रमाणें आपल्या सौंदर्यानें सुंदर युवतींचा गर्व हरण करणारी, कविवर श्रीजयदेवानें या पद्यरूपी पुष्पांनीं गुंफलेली ही हरिगुणगायनरूपी कुसुममाला श्रीकृष्णभक्तांच्या कंठांत सर्वकाल राहो !

सा मां द्रक्ष्यति वक्ष्यति प्रियकथां प्रत्यंगमालिंगनैः ।

प्रीतिं यास्यति रंस्यते सखि समागम्येति चिंताकुलः ॥

स स्वां पश्यति कंपते पुलकयत्यानंदति स्विद्यति ।

प्रत्युद्रच्छति मूर्च्छति स्थिरतमः पुंजे निकुंजे प्रियः ॥ १ ॥

“ हे राधासखि ! ती राधा मजकडे प्रसन्नचित्त होऊन प्रेमपूरित-दृष्टीनें पाहील काय ? मला पाहून मजशीं मधुर मधुर भाषणें करील काय ? गोड भाषणें करून माझ्या प्रत्येक इंद्रियाला आलिंगन देऊन मला संतोष देईल काय ? माझ्याशीं समागम करून मजबरोबर विलास करील काय ? ” इत्यादि प्रकारचे अनेक प्रश्न मला विचारून चिंताकुल झालेला तुझा प्रियकर श्रीकृष्ण, हे राधे ! निषिद्धांधकारयुक्त अशा त्या लताकुंजांत ध्यानमग्न होऊन तुझी वाट पाहात आहे; पाहिल्यावर ही माझ्याशीं आतां मधुर भाषणें करील कीं नाहीं? या भीतीनें तो कंप पावत आहे; अर्थात् तुझ्या ध्यानांत निमग्न असतां तूं त्याला आलिंगन दिलें आहेस असा भास होऊन त्याचीं गात्रें रोमांचित होत आहेत; तूं त्याच्याशीं रतिविलास करित आहेस असें कल्पूनच तो घर्मयुक्त होत आहे; जणूं काय सुरतक्रीडा केलीच आहे व तूं आतां जावयास निघाली आहेस असा भास होऊन तो तुला उत्थापन देत आहे व ध्यानविसर्जन झाल्यावर तूं तेथें नाहींस, असें पाहातांच तो मूर्च्छित होत आहे. ”

अक्ष्णोर्निक्षिपदंजनं श्रवणयोस्तापिच्छगुच्छावालं ।

मूर्ध्नि श्यामसरोजदाम कुचयोः कस्तूरिकापत्रकम् ॥

धूर्तानामभिसारसत्वरहृदां विष्वङ्निकुंजे सखि ।

ध्वांतं नीलनिचोलचारुसुदृशां प्रत्यंगमालिंगति ॥ २ ॥

“ हे राघे ! सांकेतिक लतानिकुंजांत धाडस करून जावयास सिद्ध झालेल्या सगळ्या धूर्त व उत्तम नेत्रधारी रमणिरत्नांच्या हा नीलवस्त्रासारखा शोभणारा अंधकार डोळ्यांत काजळ घालून, कानांत नीलवर्ण तमालपुष्पांचे गुच्छ घालून, स्तनप्रदेश कस्तुरीच्या लेपनानें चित्रविचित्र करून, मस्तकावर नीलकमलांची माला घालून, (खोप्यांत नीलकमलांचे गजरे घालून) प्रत्येक अवयवाला आलिंगन देत आहे. ” [अभिसारिकावेषाला युक्त अर्शा वर सांगितलेली भूषणें गोळा करून ती परिधान करण्यांत आतां वेळ घालविणें उचित नाहीं हा भावार्थ.]

काश्मीरगौरवपुषामभिसारिकाणां । अबद्धरेखमभितो माणिमंजरीभिः ॥

एतत्तमालदलनीलतमं तमिस्रं तत्प्रेमहेमनिकषोपलतां तनोति ॥ ३ ॥

“ हे राघे ! ज्यांची अंगकांती काश्मीरदेशांत उत्पन्न होणाऱ्या केशरा-प्रमाणें पीतगौर आहे, अशा अभिसारिकांच्या रत्नकिरणांनीं बद्ध झालेला व तमालवृक्षाच्या अतिकोमल पल्लवाप्रमाणें शोभणारा हा अत्यंत कृष्णांध-कार अभिसारिकांचें प्रेमरूपी हेम अजमावून पाहाण्याकरितां निकषोपल (कस लावण्याचा दगड) झाला आहे. ” (अभिसारिकांच्या परिक्षेची ही वेळ असल्यानें आतां कृष्णाकडे जावयास उशीर लावण्यांत अर्थ नाहीं हें तात्पर्य.)

हारावलीतरलकांचनकांचि दाम- ।

केयूरकंकणमणिद्युतिदीपितस्य ॥

द्वारे निकुंजनिलयस्य हरिं निरीक्ष्य ।

त्रीडावतीमथ सखी निजगाद् राधाम् ॥ ४ ॥

नंतर राधेच्या मुक्ताहारमध्यमण्याच्या प्रकाशने, सुवर्णमेखलेच्या प्रभेने, बाहुभूषणांच्या-रत्नखचित बाजूबंदांच्या व हस्तकंकणांच्या-कांतीने भूषित झालेल्या लताकुंजाच्या द्वारी कृष्णाला पाहातांच लजित झालेल्या राधेला तिची सखी “ मघाशी मला वाटेल तशी निष्ठुर वचने बोलून आतां त्याच्या पुढे कशी लाजतेस ? ” अशा प्रकारच्या दृष्टीचा अभिनय करून पुनः म्हणाली:-

एकविंशतितमः प्रबंधः ।

[राग-वराडी; ताल-आडव.]

मंजुतरकुंजतलकेलिसदने ।

विलस रतिरभसहसितवदने ॥ १ ॥

प्रविश राधे माधवसमीपमिह ॥ धृ० ॥

नवभवदशोकदलशयनसारे ।

विलस कुचकलशतरलहारे ॥ प्रविश० ॥ २ ॥

कुसुमचयराचितशुचिवासगोहे ।

विलस कुसुमसुकुमारदेहे ॥ प्रविश० ॥ ३ ॥

मृदुचलमलयपवनसुरामिशीते ।

विलस रसवलितललितगीते ॥ प्रविश० ॥ ४ ॥

विनतवहुवाहिनवपल्लवघने ।

विलस चिरमिलितपीतजघने ॥ प्रविश० ॥ ५ ॥

मधुमिलितमधुपकुलकलितरावे ।

विलस मदनरभसरसभावे ॥ प्रविश० ॥ ६ ॥

मधुतरलपिकनिकरनिनदमुखरे ।

विलस दशनरुचिरुचिरशिखरे ॥ प्रविश० ॥ ७ ॥

विहितपद्मावतीसुखसमाजे । कुरु सुरारे-

मंगलशतानि भणति जयदेवकविराजराजे ॥ ८ ॥

“ हे सुरतोत्साहमधुरस्मितवदने राधे ! (जिचे मुख सुरतोत्साहाने

हास्ययुक्त झालें आहे अशा राधे !) या मनोहर लताकुंजांतर्गत क्रीडा-
मंदिरांत माधवाकडे जा व त्याच्याशी विलास कर. हे स्तनघटचंचलमाले
राधे ! (जिच्या स्तनकुंभावरील मुक्ताफलमाला श्वासनिःश्वासांच्या योगानें
तरलित झाली आहे अशा राधे !) जेथें अशोकाच्या नूतन कोमल पल्ल-
वांची नीलवर्ण शय्या तयार केली आहे, अशा या लताकुंजांत प्रविष्ट होऊन
माधवाला आपल्या विलासांनीं प्रसन्न कर. नूतनपुष्पवत् कोमलतनु राधे !
(जिची काया पुष्पासारखी अत्यंत मृदुल आहे अशा राधे !) बहुविध-
प्रकारच्या सुमनसमूहांनीं मंडित केलेल्या या अनुपभुक्त अतएव अत्यंत
शुचिभूत अथवा पवित्र लतामण्डपांत येऊन रसिकवर गोविंदासह यथोचित
क्रीडा कर. हे नवरसयुक्त सुंदर गीत आलापिते राधे ! (नवरसांनीं युक्त असं मनोहर
मंजुल गायन करणाऱ्या राधे !) झुळझुळ वाहाणाऱ्या मलयवायुलहरींनीं
सुगंधित व शीतल झालेल्या क्रीडामंदिरांत जा व त्या रंगनाथाला आपल्या
विविध शृंगारलीलांनीं प्रमुदित कर. हे पुष्ट नितंबवती धीनपयोधरधारी
राधे ! इतस्ततः पसरलेल्या अनेक वेलींच्या नवपल्लवांनीं निविड झालेल्या
या कुंजवनांत प्रवेश करून माधवासमवेत विलासोपभोग घे. हे शृंगारा-
भिप्राये राधे ! (शृंगारोल्हासाचा भाव दर्शविणाऱ्या राधे !) जेथें पुष्पभकरंद-
प्राशनार्थ गोळा झालेल्या भ्रमरांचा मंजुल गुंजारव चालला आहे, अशा या
वेतसलतागृहांत जाऊन गोपालाशी रतिविलास कर. हे सुदाति राधे !
(जिच्या दंतावलीची आरक्तकांती दाडिंबफलालाही मार्गें सारणारी आहे,
किंवा 'सुंदरशिखर' नांवाच्या माणिकाला खाली पाहावयास लावणारी आहे,
अशा राधे !) वसंतोत्सवानें चंचल झालेल्या कोकिलसमूहाच्या मधुर शब्दांनीं
भूषित झालेल्या या लतानिकुंजांत प्रवेश कर व माधवाला रतिसभागसुख
दे. " ज्यानें या पद्यांत श्रीहरीचे गुणानुवाद गायिले आहेत व जा पद्मा-
वतीच्या सुखसमूहाचें सार आहे, अशा कविवर श्रीजयदेवाचें, हे सुरारे ! हे
यदुकुलावतंसा श्रीकृष्ण ! सदोदित मंगल कर !

त्वां चित्तेन चिरं वहन्नश्मतिश्रान्तौ भृशं तापितः ।
 कंदर्पेण च पातुमिच्छति सुधासंवाधाविबाधरम् ॥
 अस्यांकं तदलंकुरु क्षणमिह भ्रूक्षेपलक्ष्मीनव ।

क्रीतोदास इवोपसेवितपदांभोजे कुतः संभ्रमः ॥१॥

“ हे राधे ! तुझ्या निरंतर प्रेमधुरःसर चिंतनानें अतिशय श्रान्त झालेला व मदनानें अत्यन्त पीडिलेला हा माधव, अमृतानें युक्त अशा तुझ्या विंबाधराचें पान करूं इच्छितो आहे; तरी त्या कृष्णाच्या अंकावर क्षणमात्र बसून तो भूषित कर. ” यावर राधा म्हणाली, ‘या गोष्टीची मला भीती वाटते. ’ तेव्हां तिला तिची सखी पुनः म्हणते “ जो तुझा दास होऊन राहिला आहे, ज्याला तूं आपल्या नेत्रकटाक्षरूप द्रव्यानें विकत घेतलें आहेस व जो गुलामाप्रमाणें तुझ्या चरणकमलांची सेवा करित आहे, त्या कृष्णाला भिण्याचें काय प्रयोजन ? ”

सा ससाध्वससानंदं गोविंदे लोललोचना ॥

सिंजाना मंजुमंजीरं प्रविवेश निवेशनम् ॥ २ ॥

“ विरहतस्त झालेल्या श्रीकृष्णाला मी आतां कशी रंजवूं ? ” या विचारानें हर्षयुक्त होऊन कृष्णाकडे लोलायमान दृष्टीनें सलज्जपणें पाहाणाऱ्या व चालतांना मनोहर झणत्कार करणाऱ्या नूपूरांचा रुण्झुण् रुण्झुण् शब्द करणाऱ्या त्या राधेनें सखीवचनाप्रमाणें त्या लतानिकुंजांत प्रवेश केला.

द्वाविंशतितमः प्रबन्धः ।

[राग—वराडी; ताल—रूपक.]

राधावदनविलोकनविकसितविविधविकारविभंगम् ।
 जलनिधिमिव विधुमण्डलदर्शनतरलिततुंगतरंगम् ॥ १ ॥
 हरिमेकरसं चिरमभिलपितविलासम् ॥
 सा ददर्श गुरुहर्षवशंवदवदनमनंगविकाशम् ॥ धृ० ॥
 हारममलतरतारमुरासि दधतं पारिलंबितदूरम् ॥
 स्फुटतरफेनकदम्बकरंवितामिव यमुनाजलपूरम् ॥ हरि० ॥ २ ॥

श्यामलमृदुलकलेवरमण्डनमधिगतगौरदुकूलम् ॥
 नीलनलिनामिव पीतपरागपटलभरवलयितमूलम् ॥ हरि० ॥ ३ ॥
 तरलदृगञ्चलचलनमनोहरवदनजनितरतिरागम् ॥
 स्फुटकमलोदरखोलितखंजनयुगामिव शरदि तडागम् ॥ हरि० ॥ ४ ॥
 वदनकमलपरिशीलनामिलितामिहिरसमकुण्डलशाभम् ॥
 स्मितरुचिरुचिरसमुल्लासिताधरपल्लवकृतरतिलोभम् ॥ हरि० ॥ ५ ॥
 शशिकिरणच्छुरितोदरजलधरसुन्दरकुसुमसुकेशम् ॥
 तिमिरोदिताविधुमण्डलनिर्मलमलयजातिलकानिवेशम् ॥ हरि० ॥ ६ ॥
 विपुलपुलकभरदन्तुरितं रतिकेलिकलाभिरधीम् ॥
 मणिगणाकिरणसमूहसमुज्ज्वलभूषणसुभगशरिरम् ॥ हरि० ॥ ७ ॥
 श्रीजयदेवभाणितविभवाद्विगुणकृतभूषणभारम् ॥
 प्रणमत हृदि विनिधाय हरिं भवजलसुकृतोदयसारम् ॥ हरि० ॥ ८ ॥
 पूर्ण विकसित चंद्रबिंबाच्या अवलोकनानें ज्याच्या उंच उंच लाटा
 चंचल झाल्या आहेत, अशा समुद्राप्रमाणें राधावदनाचें दर्शन झाल्याबरोबर
 ज्यांत नाना प्रकारचे विलासविभंग प्रज्वलित झाले आहेत, ज्याच्या सर्व
 प्रीतीचें सार राधाच आहे, अत्यानंदानें ज्याचें मुख प्रफुल्ल झालें आहे,
 विलासोपभोगाकरितां जो अत्युत्कंठित झाला आहे व जो केवळ मदनाचें
 वसतिस्थानच अशा कोटिकंदर्पीसारख्या सुंदर श्रकृष्णाला राधेनें त्या
 विलासमंदिरांत पाहिलें. आपल्या वक्षःस्थलीं अत्यंत विशुद्ध व विशाल
 मुक्ताहार धारण केल्यानें जो धवलफेनसमूहमिश्रित यमुनाजलाप्रमाणें शोभतो
 आहे, अशा त्या घननीलाला ती राधा पाहाती झाली; (श्रीकृष्ण श्यामल-
 तनू म्हणून त्याला यमुनाप्रवाहाची उपमा देऊन मुक्ताफलमाला शुभ्र-
 असल्यानें तिजवर कवीनें फेनाची उत्प्रेक्षा केली आहे.) ज्याचे शरीरालंकार
 कृष्णवर्ण असून जो अत्यंत कोमल आहे (ज्याची तनू नीलवर्ण असून
 कोमल आहे.) व कुंकुमरेणुभारांनीं परिवेष्टित असलेल्या नीलवर्ण मृणाल-

कमलांप्रमाणें ज्यानें पीतांबर परिधान केला आहे, अशा कृष्णाला त्या राधेनें पाहिलें. ज्यांच्या पोटांत भ्रमरांची युग्में खेळत आहेत, अशा प्रफुल्ल कमलांनी युक्त असणाऱ्या शरदतूतील तडागाप्रमाणें ज्याच्या चंचलकटाक्षा-मुळें तरलित झालेल्या सुंदर वदनदर्शनापासून सुंदर तरुण रमणीची कामस्पृहा प्रज्वलित होते, अशा त्या मदनमूर्ती कृष्णास राधेनें पाहिलें. वदनकमलाच्या परिशीलनार्थ तेथपर्यंत प्राप्त झालेल्या (लांबलेल्या) रवि-सुल्य कुंडलांनी ज्याला विलक्षण शोभा आली आहे व ज्याचा सस्मित व दैदीप्यमान् अघरोष्ठपल्लव तरुणीजनांचा अभिलाष करीत आहे, अशा माधवाला, त्या राधेनें लताकुंजांत पाहिलें. ज्याचा अंतर्भाग चंद्रदीप्तीनें मंडित झाला आहे, अशा मेघाप्रमाणेंच ज्याचा कुंतलपाश, त्यांत श्वेतकुसुमें घातल्याकारणानें शोभिवंत दिसत आहे, (ज्याचे केस मेघाप्रमाणें काळे-भोर असून त्या केसांत घातलेलीं फुलें मेघगर्भांत प्रविष्ट झालेल्या चंद्रकिरणांप्रमाणें शोभत आहेत असा कृष्ण) व अंधकारांत उदय पावलेल्या चंद्राप्रमाणें निर्मल जो चंदनबिंदू त्याचें आश्रयस्थान जे शृंगाररसलोलुप जन, त्यांचाही जो केवळ तिलक आहे अशा श्रीकृष्णाचें राधेनें प्रेमपुरःसर दर्शन घेतलें. ज्याची काया अत्यंत रोमांचित झाली आहे, सुरतविलासा-संबंधी गोष्टींनीं जो चंचलचित्त झाला आहे व रत्नांच्या किरणांनीं व दैदिप्यमान अलंकारांनीं ज्याचें सुंदर शरीर भूषित झालें आहे, अशा त्या पद्मनाभाचें राधेनें दर्शन घेतलें. हे कृष्णभक्त हो ! ज्याच्या भूषणसमूहाचें कविवर श्रीजयदेवानें या काव्यालंकारांनीं द्विगुणित वर्णन केलें व जो केवळ पूर्णपुण्योदयाचें सारच आहे, अशा भक्तजनपालक श्रीकृष्णाची आपल्या हृदयामध्ये चिरकाल स्थापना करून त्याच्या चरणीं शतशः प्रणिपात करा !

अतिक्रम्यापांगं श्रवणपथपर्यंतगमन- ।

प्रयासेनेवाक्ष्णोस्तरलतरतारं पतितयोः ॥

इदानीं राधायाः प्रियतमसमालोकसमये ।

पपात स्वेदांबुप्रसर इव हर्षाश्रुनिकरः ॥ १ ॥

प्राणेश्वर माधवाला भेटतेवेळीं राधेच्या नेत्रांमधून बाष्पपूर वाहू लागला;
 (यावर कवी उत्प्रेक्षा करून अर्धे म्हणतो की, नैऋत्या वाटते हा अश्रुपूर
 नसून ज्यांतलि कनीनिका (बाहुल्या) चंचल व पातित साध्या आहेत
 अशा नेत्रयुग्मानें आपली मर्यादा सोडून कर्णमूलापर्यंत जें गमन केलें आहे
 त्याच्या योगानें तो श्रांत झाला आहे व म्हणून हा धर्मप्रवाह वाहात आहे.

भजन्त्यास्तल्पांत कृतकपटकंठूतिपिहित— ।

स्मितं याते गेहाद्बहिरवहितालीपरिजने ॥

प्रियास्यं पश्यंत्याः स्मरशरवशाकूतसुभगं ।

सलज्जाया लज्जा व्यगमदिव दूरं मृगदृशः ॥ २ ॥

कान खाजविण्याचें निमित्त करून मंद मंद हास्य करीत शय्यास्थाना-
 कडे राधा जेव्हां जावयाला निघाली, तेव्हां तिचा सावध असलेला सखीवृंद
 चटकन लताकुंजाच्या बाहेर आला; त्या ठिकाणीं कामवाणांनीं विद्ध
 झालेल्या परंतु हावभावादि मदनविकारांनीं सुंदर दिसणऱ्या प्राणप्रियाला
 पाहातांच त्या लजावती हरिणाक्षीची लजाही पार नाहीशी झाली.

जयश्रीविन्यस्तैर्महित इव मंदारकुसुमैः ।

स्वयं सिंदूरेण द्विपरणमुदा मुद्रित इव ॥

भुजापीडक्रीडाहतकुवल्यापीडकरिणः ।

प्रकीर्णासृग्बिदुर्जयति भुजदंडो मुराजितः ॥ ३ ॥

रक्तबिंदूनीं माखलेला, अतएव कुवल्यापीड नामक कंस-गजार्शी
 केलेल्या संग्रामापासून उत्पन्न झालेल्या आनंदरूप सिंदूरानें चित्रित झालेला,
 विजयश्रीनें पारिजातक पुष्पें उधळून पूजिलेला, ज्याच्या योगानें गोविंदानें
 कुवल्यापीड नामक गजेंद्राचें गंडस्थल विदारण केलें व जो राधेचें गाढा-
 लिंगनादि निःशंक क्रीडन सुचवीत आहे, असा हा आजानुबाहू श्रीकृष्णाचा
 भुजदंड भक्तांचें रक्षण करण्यांत विजयी असो !

(येथें श्रीजयदेवकविकृत गीतगोविंदकाव्यांतर्गत अभिसारिकावर्णनांतलि
 ' सानंदगोविंद ' नामक अकरावा सर्ग समाप्त झाला,)

सर्ग वारावा.

गतवाति सखीवृंदे मंदत्रपाभरानिर्भर- ।

स्मरशरवशाकूतस्फीतस्मितस्नपिताधराम् ॥

सरसमनसं दृष्ट्वा राधां मुहुर्नवपल्लव- ।

प्रसवशयने विक्षिप्ताक्षीमुवाच हरिः प्रियाम् ॥ १ ॥

सखीगण निघून गेल्यावर लाजण्याचें कारण नाहींसैं झाल्यामुळें मदन-
बाणतत्पर हावभावांनीं वृद्धिंगत झालेल्या मधुर व मंजुल हास्यानें जिचा
अधरोष्ठ व्याप्त झाला आहे (मदनाकुल झाल्यानें जिच्या अधरोष्ठावर
हास्य चमकत आहे.) व रतिविलासलालसेनें जी कोमल नूतनपल्लवांनीं
व सुकुमार पुष्पांनीं रचलेल्या शेजेकडे कामपूरित दृष्टीनें अवलोकन करीत
आहे, त्या प्रेमपूरित चित्ताकर्षिणी प्रियकर राधेला पाहिल्याबरोबर श्रीकृष्ण
तिला म्हणालाः—

अयोविंशतितमः प्रबंधः ।

[राग—विभास; ताल—एकताली.]

किसलयशयनतले कुरु कामिनि चरणनलिनविनिवेशम् ।

तव पदपल्लववैरिपराभवमिदमनुभवतु सुवेशम् ॥ १ ॥

क्षणमधुना नारायणमनुगतमनुसर भो राधिके ॥ धृ० ॥

करकमलेन करोमि चरणमहमागमितासि विदूरम् ।

क्षणसुपकुरु शयनोपरि मामिव नूपुरमनुगतिशूरम् ॥ क्षण० ॥ २ ॥

वदनसुधानिधिगलितममृतमिव रचय वचनमनुकूलम् ।

विरहामिवापनयामि पयोधररोधकमुरासि दुकूलम् ॥ क्षण० ॥ ३ ॥

प्रियपरिरंभणरभसवलितामिव पुलकितमन्यदुरापम् ।

मदुरासि कुचकलशं विनिवेशय शोषय मनसिजतापम् ॥ क्षण० ॥ ४ ॥

अधरसुधारसमुपनय भामिनि जीवय मृतमिव दासम् ।

त्वयि विनिहितमनसं विरहानलदग्धवपुषमविलासम् ॥क्षण० ॥५॥

शशिमुखि मुखरय मणिरशनागुणमनुगुणकण्ठानिनादम् ॥

मम श्रुतियुगुले पिकरवविकले शमय चिरादवसादम् ॥क्षण० ॥६॥

मामतिविफलरुषा विकलीकृतमवलोकितमधुनेदम् ॥

मीलितलज्जितमिव नयनं तव विरम विसृज रतिखेदम् ॥क्षण० ॥७॥

श्रीजयदेवकवेरिदमनुपदनिगदितमधुरिपुमोदम् ।

जनयतु रसिकजनेषु मनोरमरतिरसभावविनोदम् ॥ क्षण० ॥८॥

“ हे कामुके राधे ! या कोमल पल्लवनिर्मित शय्येवर तूं आपलें षादपन्न ठेव; तुझ्या चरणपल्लवार्शी वीषम्य करणाऱ्या या पल्लवरचनामंडित किसलय-शयनाचा पराभव होवो ! हे राधे, आतां एक क्षणभर तरी या नारायणार्शी अनुगमन कर. हे राधे ! लांबून चालत आल्यामुळें श्रांत झालेल्या या तुझ्या चरणद्वयाचें मी आपल्या हस्तांबुजानें संवाहन करतो. तुझ्या मागो-माग येणारा जो मी त्या मला शूराला तूं जसें आलिंगनादि विलासांनीं अलंकृत करतेस, त्याचप्रमाणें तुझें अनुगमन करणाऱ्या या नूपुरानें क्षणभर तरी ही शेज मंडित कर. या नारायणार्शी क्षणभर तरी रममाण हो ! हे प्राणविसावे ! तुझ्या मुखचंद्रापासून स्रवणाऱ्या अमृताप्रमाणें मधुर असें भाषण मजशीं कर, म्हणजे मग मी तुझ्या वक्षःस्थलावरील या स्तनाच्छादक वस्त्राला विरहाप्रमाणेंच दूर करीन; तरी आतां एक क्षणभर या गोविंदा-समवेत रतिविलासानुभव घे. हे प्रिये राधे ! माझ्या आलिंगनार्थ उत्साहानें संमुख झालेल्या, रोमांचित झालेल्या व दुसऱ्याच्या दुःखांनीं अतिदुःखित झालेल्या या तुझ्या स्तनकुम्भानें माझ्या वक्षःस्थलीं स्पर्श करून माझी काम-पीडा दूर कर. (सजल कुंभ अग्नीवर ओतला म्हणजे ताप शांत होतो, हें सर्व-विश्रुतच आहे.) आतां निमिषमात्रही विलंब न करितां या गोविंदासह मदनक्रीडा कर. हे मदनकुशल भामिनी ! मी आपलें सर्व तनमनधन तुझ्या

ठायीं आपिलें आहे व विरहाग्नीनें माझें शरीर अगदीं दग्ध झालें आहे; तरी या तुझ्या मृतवत् झालेल्या सेवकाला अधरामृत दे व त्याला सजीव कर. या नारायणाशीं आतां कसेंही करून तरी क्षणभर अनुगमन कर. हे चंद्र-वदने ! कंठांतून निघणाऱ्या मधुर ध्वनीप्रमाणें जिचा आवाज आहे, अशी आपली रत्नखचित मेखला शब्दित करून कोकिलांच्या मधुरालाषांनीं तस्त झालेल्या या माझ्या कर्णद्वयाच्या खेदाचें निरसन कर; (विरही जनांना कोकिल-कलरव मधुर असतांही कटु व कर्णकठोर लागतो हें सर्वविश्रुतच आहे.) या गोविंदाला आपल्या प्रेमलविलासांनीं प्रसन्नचित्त कर. हे राधे ! तुझ्या अकारण कोपानें विव्हल झालेला जो मी, त्या मला पाहून तूं लज्जेनें आपली दृष्टी किंचित् अर्धोन्मीलित केली आहेस, असें दिसतें; तरी आतां हा राग सोड व या रतिसमर्थी, आगतुक प्राप्त झालेल्या खेदाचा त्याग कर.' (वृथाभिमान सोडून मजशीं रममाण हो !) ज्यांत श्रीकृष्णाच्या हर्षाचें पदोपदीं वर्णन केलें आहे, तें हें कविवर श्रीजयदेवनिर्मित पद्य, शृंगाररसलोलुप जनांमध्ये, मनोहर रतिसंभोग शृंगाररसाच्या सात्विकादि भावांचें कौतुक उत्पन्न करो !

प्रत्यूहः पुलकांकुरेण निविडाश्लेषे निमेषेण च ॥

क्रीडाकृतविलोकितेऽधरसुधापाने कथाकेलिभिः ॥

आनंदाधिगमेन मन्मथकलायुद्धेऽपि यस्मिन्नभूत् ॥

उद्धूतः स तयोर्विभूव सुरतारम्भः प्रियं भावुकाः ॥१॥

जेव्हां त्या लतानिकुंजांत श्रीकृष्ण राधेशीं सुरतक्रीडारम्भ करण्याच्या हेतूनें उद्युक्त होऊन तिला गाढालिंगन देऊं लागला, तेव्हां रोमांचांनीं मध्येच विघात केला; क्रीडेमध्ये राधामुखकमलाचें साभिप्राय अवलोकन करीत असतां तिच्या डोळ्यांच्या पापण्या मिटूं लागल्या. (अर्धोन्मीलित दृष्टी झाली.) अधरामृतपानाचे समर्थी राधेच्या गप्पागोष्टीमुळे त्याचा मनोभंग झाला व त्याचप्रमाणें कामकलान्वित रतियुद्धाला आनंदप्राप्तीनें ज्यांत विघाड केला असा राधाकृष्णाचा उभयानंददायी समारंभ प्रकट झाला.

दोर्भ्यां संयमितः पयोधरभरेणापीडितः पाणिजैः ।

आविद्धो दशनैः क्षताधरपुटः श्रोणीतटेनाहतः ॥

हस्तेनानमितः कचेऽधरमधुस्यंदेन संमोहितः ।

कांतः कामपि तृप्तिमाप तदहो कामस्य वामा गतिः ॥ २ ॥

हस्तद्वयानें ज्याचें शरीर बद्ध झालें आहे, स्तनभाराचें ओझें सहन केल्यामुळें जो श्रांत झाला आहे, नखानीं ज्याचें वक्षःस्थल व्रणांकित झालें आहे, दांतांनीं ज्याचा अधरोष्ठ चिन्हित झाला आहे, नितंबताडनानें जो हत झाला आहे, कुंतलपाशकर्षणानें जो नम्र झाला आहे व अधरसुधापानानें जो संमोहित झाला आहे, असा जो श्रीकृष्ण, त्याला या कृतींनीं अनिर्वचनीय आनंद प्राप्त झाला ! अहाहा !!! मदनाची लीला अपूर्व खरी ! (ज्या गोष्टी अन्य वेळीं केल्या असतां त्वेषोत्पादक होतात, त्याच गोष्टी सुरतक्रीडेचे वेळीं संतोषाला कारणीभूत होतात; अतएव कामाची लीला अतर्क्य व विपरीत आहे, हा मथितार्थ.)

मारांके रतिकेलिसंकुलरणारंभे तया साहस-- ।

प्रायं कांतजयाय किंचिदुपरि प्रारंभे यत्संभ्रमात् ॥

निष्पंदा जघनस्थली शिथिलिता दोर्वल्लिरुत्कंपितं ।

वक्षो मीलितमाक्षि पौरुषरसः स्त्रीणां कुतः सिद्धयति ॥ ३ ॥

‘मारांक’ नांवाच्या सुरतक्रीडारूप तुमुलयुद्धाच्या आरंभी, त्या राधेनें आपल्या प्राणेश्वरावर म्हणजे श्रीकृष्णावर जय मिळविण्याकरितां संभ्रमाकुल होऊन साहसभरांत विपरीत क्रीडा जेव्हां आरंभिली, तेव्हां तिचा तरलित नितंबभाग स्तब्ध झाला, मृणालनालवत् शोभणारें बाहुद्वय शिथिल झालें (विंगलित झालें,) वक्षःस्थलाला थरकांप सुटला; त्याचप्रमाणें तिचें नेत्र-युग्म अर्धोन्मीलित झालें; रतिसाहसांत वायकांनीं जरी कितीही उसनें पुरुषत्व आणण्याचा प्रयत्न केला, तरी तो कसा सिद्धीस जाणार ?

तस्याः पाटलपाणिजांकितमुरो निद्राकषाये दृशौ ।

निर्धूताधरशोणिमाविलुलितस्रस्तस्रजो मूर्धजाः ॥

कांचीदाम द्रश्लथां चलमिति प्रातर्निखातैर्दृशो- ।

रेभिः कामशरैस्तदद्भुतमहो पत्यूर्मनः कीलितम् ॥ ४ ॥

राधेचें श्वेतरक्तनखांनी चिन्हित झालेलें वक्षःस्थल, रातभर जाग्रणानें लालबुंद झालेले डोळे, आरक्तता नष्ट होऊन फिकः पडलेला अधरोष्ठ, ज्यांतून शिथिल पुष्पमाला गळून पडल्या आहेत, असे नील कुंतल व जिचें वस्त्र विगलित झालें आहे अशी मेखला, या नखचिन्ह, जाग्रण, चुंबन, केशाकर्षण व नीबिविमोचनादि पंचशरांनी मंडित अशा राधेला प्रातःकाली पाहातांच श्रीकृष्णाचें मन कामशरांनी विद्ध झालें.

त्वामप्राप्य मयि स्वयंवरपरां क्षीरोदतीरोदरे ।

शंके सुंदरि कालकूटमपिवन्मूढो मृडानीपतिः ॥

इत्थं पूर्वकथाभिरन्यमनसो निक्षिप्य वामांचलं ।

राधायाः स्तनकोरकोपरि लसन्नेत्रो हरिः पातु वः ॥ १ ॥

“ हे सुंदरी, तूं क्षीरसमुद्रांतून निघून तेथें तटाकावरच माझ्याशीं स्वयं-
वर लावावयास जेव्हां सिद्ध झालीस, तेव्हां तीं मनोभिरामा आपल्याला
आतां प्राप्त होत नाहीं असें त्या महादेवाला कळतांच, त्या वेळ्यानें विषपान
केलें असें मला वाटतें.” अशा प्रकारच्या पूर्वगोष्टी चालल्या असतां जिचें
मन त्या गोष्टीकडे पूर्णपणें वेधून गेलें होतें, अशा राधेच्या दक्षिण वक्षः-
स्थलावरील पदर दूर सारून तिच्या स्तनरूपी अर्धविकसित मुकुलिकयुग्मा-
कडे ज्यानें आपली दृष्टी लाविली, तो श्रीकृष्ण तुमचें रक्षण करो !

व्यालोलः केशपाशस्तरलितमलकैः स्वेदलोलौ कपोलौ ।

शृष्ट्वा द्वाधरश्रीः कुचकलशरुचा हारिता हारयाष्टिः ॥ -

कांची कांचिद्रताशा स्तनजघनपदं पाणिनाच्छाद्य सद्यः ।

पश्यंती चात्मरूपं तदपि विलुलितं स्रग्धरेयं धिनोति ॥ ६ ॥

जिचा केशपाश कुंतल तरलित झाल्यामुळें अस्ताव्यस्त झाला आहे, जिचे गाल धर्मविदूनी ओले झाले आहेत, दंताघातानें जिच्या अधरोष्ठावर व्रण उमटून ती कांती स्पष्ट दृग्गोचर होत आहे; जिच्या स्तनघटाच्या कांतीनें मुक्ता-फलमालेलाही दूर सारिलें आहे; जिची कटिरशना कोणीकडे तरी जाण्याच्या हेतूनें शब्द करीत आहे, जिनें आपला जघनमध्यभाग आपल्या हातानें आच्छादून धरिला आहे; जिनें म्लान झालेली पुष्पमाला धारण केली आहे व जी आपल्या या अशा वेषाकडे व रूपाकडे वरचेवर पाहात आहे, तरी तिच राधा कृष्णाचें चित्त आकर्षण करून त्याला संतोष देत आहे.

ईषन्मीलितदृष्टि सुग्धहसितं सीत्कारधारावशात् ।

अव्यक्ताकुलकेलिकाकुविकसदंतांशुधौताधरम् ॥

श्वासोत्कंपिपयोधरोपरि परिष्वंगात्कुरंगीदृशो ।

हर्षोत्कर्षविमुक्तनिःसहतनोर्धन्यो धयत्याननम् ॥ ७ ॥

मदननिर्मित तीक्ष्ण वायुलहरीनें जिचे कुचयुग्म तरलित झालें आहे व त्या स्तनद्वयाच्या आलिंगनापासून उत्पन्न झालेल्या हर्षातिशयामुळें जी अत्यंत आळशी झाली आहे, जिला कांहीं सोसेनासें झालें आहे व जिची तनू अत्यंत कृश झाली आहे, अशा मृगाक्षीचें वदन, ज्यावर सुंदर हास्य चमकत आहे, दृष्टी अधोन्मीलित झाली आहे, मदनक्रोडायासानें दंतावली बाहेर निघून तिच्या तेजानें ज्याचा अधरोष्ठ सुशोभित झाला आहे, अशा त्या राधामुखाचें जो कोणी चुंबन घेईल, तो पुरुष धन्य खरा !

अथ सा निर्गतबाधा राधा स्वाधीनभर्तृका ।

निजगाद रतिक्रान्तं कांतं मंडनवांच्छया ॥ ८ ॥

इति च सहस्राप्रितं सुरतान्ते मानितातिखिन्नांगी ।

राधा जगाद् सादरमिदमानंदेन गोविंदम् ॥ ९ ॥

यानंतर सुरतक्रीडा पूर्ण झाल्यावर जी कामपीडेपासून मुक्त झाली आहे, जिने आपल्या प्राणेश्वराला अत्यंत वश करून घेतलें आहे, (आपल्या मुठोत आणिलें आहे) व जिचें सुकुमार शरीर रतिश्रमानें विगलित झालें आहे, अशी ती हास्यमुखी मानिनी राधा सुरतायासानें श्रांत झालेल्या आपल्या मदनतुल्य सुंदर प्रियाला म्हणजे गोविंदाला आनंदभरित होऊन मोठ्या आदरानें त्याच्या अलंकारांचा हेतू धरून म्हणाली:-

चतुर्विंशतितमः प्रबंधः ।

[राग-रामकरी; ताल-यति.]

कुरु यदुनंदन चंदनशिशिरतरेण करेण पयोधरे ।

मृगमदपत्रकमत्र मनोभवमंगलकलशसहोदरे ॥ १ ॥

निजगाद् सा यदुनंदने क्रीडति हृदयानंदने ॥ धृ० ॥

अलिकुलगंजनसंजनकं रतिनायकसायकमोचने ।

त्वदधरचुंबनलंबितकज्जलमुज्ज्वलय प्रियलोचने ॥ निज० ॥ २ ॥

नयनकुरंगतरंगविलासनिरोधकरे श्रुतिमंडले ।

मनसिजपाशाविलासधरे शुभवेश निवेशय कुंडले ॥ निज० ॥ ३ ॥

भ्रमरचयं रचयंतमुपरि रुचिरं सुचरं मम सन्मुखे ।

जितकमले विमले परिकर्मय नर्मजनकमलकं मुखे ॥ निज० ॥ ४ ॥

मृगमदरसवालितं ललितं कुरु तिलकमलिकरजनीकरे ।

विहितकलंककलं कमलानन विश्रमितश्रमसीकरे ॥ निज० ॥ ५ ॥

मम रुचिरे विकुरे कुरु मानद मनसिजध्वजचामरे ।

रतिगलिते ललिते कुसुमानि शिखंडिशिखंडकडामरे ॥ निज० ॥ ६ ॥

सरसघने जघने मम शंबरदारणवारणकंदरे ।

मणिरशनावसनाभरणानि शुभाशय वासय सुंदरे ॥ निज० ॥७॥

श्रीजयदेववचसि शुभदे हृदयं सदयं कुरु मंडने ।

हरिचरणस्मरणामृतनिर्मितकलिकलुषज्वरखंडने ॥ निज० ॥ ८ ॥

हृदयानंददायी कृष्णार्शी क्रीडा करणारी राधा त्याला म्हणाली, “ हे यदुकुलावतंस कृष्णा ! मदनाच्या सुवर्णकलशाप्रमाणे किंवा मंगलकलशासारख्या शोभणाऱ्या या माझ्या उरोजयुग्मावर (स्तनद्वयावर) तू आपल्या चंदनाप्रमाणे शीतल भासणाऱ्या हस्तांबुजाने कस्तुरीने सुंदर पत्रावली काढ. हे प्राणेश्वरा गोविंदा ! मदनबाण सोडणाऱ्या नेत्रकटाक्षांचे शरसंधान करणाऱ्या या माझ्या नेत्रयुग्मांत भ्रमरवृंदांचाही गर्वभार जिरविणारे अंजन (अर्थात् भ्रमरकांतीपेक्षांही कृष्णतर काजळ) घालून, त्याला (नेत्रयुग्माला) प्रज्वलित कर; कारण तुझ्या अधरोष्ठाचे चुंबन घेत असतां त्यांतून काजळ गळाल्यामुळे तें अगदी तिस्तेज झाले आहे. हे अलंकारमंडित कृष्णा ! तुझ्या कुरंगवत् चपल नेत्रांच्या चांचल्याचा निषेध करणाऱ्या व त्याचप्रमाणे मदनपाशाच्या विलासाप्रमाणे लीला धारण करणाऱ्या या माझ्या कर्णद्वयांत सुंदर कर्णफुले घाल. हे रमानाथा ! कमलालासुद्धां लाजविणाऱ्या या माझ्या सुंदर व निर्मल वदनचंद्रावर हा क्रीडाशील कुंतलपाश अशा रीतीने विखर की, तो पाहून त्या ठिकाणी सुंदर भ्रमरावली, हे आपले जातिबांधववाहेत या भ्रांतीने येऊन वसेल हे राजीवनयना ! सुरतायासाने घर्मयुक्त झालेल्या या माझ्या ललाटी अर्धचंद्राप्रमाणे शोभणाऱ्या द्वितीयेच्या बालेंदूसारखी कस्तुरीची कोर काढ; (माझ्या भालपटलावर कस्तुरीचा तिलक लाव.) हे मानधना ! सुरतक्रीडेचे वेळी मुक्त झालेला व मोराच्या पिसाऱ्यासारखा शोभणारा हा माझा मदनाच्या पताकेप्रमाणे व चासुराप्रमाणे शोभणारा सुंदर कुंतलपाश उत्तम सुगंधित पुष्पांनी मंडित कर, हे उदारश्रेष्ठा ! जो

मदनरूप मतंगजाची राहावयाची गुहाच व जो मदनोद्दीपन करणारा आहे असा हा माझा सुंदर नितंबभाग रत्नखचित कटिरशनेने व त्याचप्रमाणे उत्तम वस्त्रालंकारांनी मंडित कर. ” हे कृष्णभक्त हो ! जिने श्रीकृष्णचरणस्मरणामृताने कलिरचितपातकरूप ज्वराचा नाश केला, त्या या कविवर श्रीजयदेवाच्या अलंकारभूत व कल्याणप्रद पद्मरूपी वाणीचा सदयचित्तानेच अंगिकार करा !

रचय कुंचयोः पत्रं चित्रं कुरुष्व कपोलयोः ।

घटय जघने कांचिमंच स्रजा कवरोभरम् ॥

कलय वलयश्रेणीं पाणौ पदे कुरु नूपुरा- ।

विति निगदितः प्रीतः पीतांबरोपि तथाऽकरोत् ॥ १ ॥

“ हे कृष्णा ! माझ्या स्तनयुग्मावर विशेष प्रकारची चित्रे काढून ते चितित कर. त्याचप्रमाणे कपोलद्वय रम्य पत्रावलीने मंडित कर; कटिपार्श्वभागी सुवर्णरत्नखचित मेखला घाल; मुक्त केशकलाप आवरून बांधून त्यावर फुलांचा सुंदर गजरा घाल; दोन्ही हातांत सुवर्णकंकणे घाल व माझी चरणकमले रुणझुणणाऱ्या नूपुरांनी भूषित कर ” असं हे राघवेचं भाषण ऐकून प्रसन्नचित्त झालेल्या श्रीकृष्णाने तिच्या म्हणण्याप्रमाणे सर्व कांहीं केले.

पर्यकीकृतनागनायकफणाश्रेणीमणीनां गणे ।

संक्रांतप्रतिविंबसंकलनया बिभ्रद्वपुर्विक्रियाम् ॥

पादांभोरुहधारिवारिधिसुतामक्षणां दिदृक्षुः शतैः ।

कायव्यूहमिवाचरन्नुपचिताकूतो हरिः पातु वः ॥ २ ॥

पादारविंद मांडीवर घेऊन संवाहन करणाऱ्या लक्ष्मीकडे शतशःनेत्रांनी पाहावयाच्या हेतूने, ज्याने शेषाचा पलंग करून त्याच्या फणावलीच्या रत्नसमूहांत आपली प्रतिविंबे पाडून, देहविक्रिया करून अनेक शरीरधाऱ्यांप्रमाणे

आचरण केलें व ज्याचा कामभाव वृद्धिंगत झाला आहे, असा तो श्रीकृष्ण तुमचें रक्षण करो !

यद्गंधर्वकलासु कौशलमनुध्यानं च यद्वैष्णवं ।

यच्छृंगारविवेकतत्त्वरचनाकाव्येषु लीलायितम् ॥

तत्सर्वं जयदेवपंडितकवेः कृष्णैकतानात्मनः ।

सानंदाः परिशोधयंतु सुधियः श्रीगीतगोविंदतः ॥ ३ ॥

कविवर श्रीजयदेवाचें गानविद्येमध्ये जें नैपुण्य आहे, श्रीविष्णूच्या ठिकाणी जी ध्यानंधारणा आहे, त्याचप्रमाणें शृंगाररसाचा जो विवेक व शृंगाररसाचें संभोगविप्रलंभादि रूपांनीं जें विवेचन त्याचें तत्व त्या त्या ग्रंथांतून तर सांगितलें असेलच; परंतु तें सर्व एकत्र पाहावयाचें असल्यास श्रीकृष्णपरायण श्रीजयदेवाचा ' गीतगोविंद ' ग्रंथ वाचावा व त्याबद्दल विचार करणारांनीं तो मोठ्या आनंदानें करावा !

श्रीभोजदेवप्रभवस्य राधादेवीसुतश्रीजयदेवकस्य ।

पराशरादिप्रियवर्गकंठे श्रीगीतगोविंदकवित्वमस्तु ॥ ४ ॥

श्रीभोजदेवापासून राधादेवीच्या पोटी उत्पन्न झालेल्या जयदेवानें रचलेलें हें श्रीगीतगोविंदकाव्य पराशरादि कविश्रेष्ठांच्या प्रियकर शिष्यवर्गांच्या कंठभार्गी निरंतर वास करो !

साध्वी साध्वीक चिंता न भवति भवतः शर्करे कर्कशाऽसि ।

द्राक्षे द्रक्ष्यंति के त्वाममृत मृतमासि क्षीर नीरं रसस्ते ॥

माकंदं कंदं कांताधर धराणितलं गच्छ यच्छंति भावं ।

यावच्छृंगारसारस्वतमिह जयदेवस्य त्रिष्वग्वचांसि ॥ ५ ॥

जोंपर्यंत सर्व लोकांना जयदेवाच्या शृंगाररसप्रवीण वाणीपासून आनंद व संतोष वाटत आहे, तोंपर्यंत हे मधो ! (मधा) ' मीच गोड आहे '

अशी घमेंड तूं मारुं नकोस. हे शर्करे ! (साखरे) तूं कटू आहेस. हे द्राक्षवेली ! तुझ्या फलांची रुची कोण घेणार ! (अर्थात् ती गीतगोविंदा-पुढें रसहीन ठरणार !) हे अमृता ! तूं मृतप्राय होणार. हे दुग्धा ! तूं विगतमाधुरी होणार (तुझी गोडी लयास जाणार.) हे आम्रवृक्षा ! तूं रुदन कर ! हे रमणीअधरोष्ठा तूंही पाताळांत जा ! (सारांश, या कविवर श्रीजयदेवनिर्मित गीतगोविंदकाव्यांतील पद्यांपुढें वरील वस्तूंची गोडी लटकी पडते; अतएव हें काव्य अत्यंत सरस व मधुर आहे.)

(येथें श्रीकविराज जयदेवपंडितकृत गीतगोविंद नामक महाकाव्यांतील प्रीतपीतानर नामक चारावा सर्ग समाप्त झाला.)

भराडी ग्रंथ संग्रहालय, राणें.

नौपाडा शाखा.

अ. क्र. १६३६०.॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

विभाग .....

कलांक, ...

नों. दि. २०/४/६२

REFBK-0020240

REFBK-0020240

20240

राधाकृष्ण.